

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Beelden van tijd: De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis

Wilschut, A.H.J.

Publication date
2011

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Wilschut, A. H. J. (2011). *Beelden van tijd: De rol van historisch tijdsbewustzijn bij het leren van geschiedenis*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam]. Koninklijke Van Gorcum.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Historische tijd

Wat is historische tijd? Waardoor wordt een historisch tijdsbewustzijn gekenmerkt en welke aandachtspunten leveren de kenmerken van zo'n tijdsbewustzijn op voor de geschiedenisdidactiek? Om deze vragen te beantwoorden worden in dit hoofdstuk enkele hoofdlijnen uiteengezet van wat in filosofische en geschiedtheoretische literatuur te vinden is over tijd en historische tijd. Historische tijd wordt daarna weergegeven in centrale concepten die de aandacht van de geschiedenisdidacticus zouden kunnen trekken. Daaruit volgen mogelijke doelstellingen voor het geschiedenisonderwijs en daarmee samenhangende geschiedenisdidactische onderzoeksvragen.

Wat in dit hoofdstuk wordt beschreven staat in functie van het vinden van een voor de geschiedenisdidactiek werkbare omschrijving van historische tijd. Het is daarbij onontkoombaar om de meest basale filosofische noties over tijd in het algemeen aan te stippen. Die zijn nodig om iets te kunnen zeggen over het specifieke karakter van de historische tijdservaring. Aan de hand van een aantal sleuteldocumenten worden daarna eerst de voornaamste problemen rond het begrip tijd besproken met het doel daarna een werkdefinitie van het begrip 'historisch tijdsbewustzijn' te ontwikkelen.

Tijd is een ongrijpbaar begrip. Enerzijds lijkt het alsof tijd als natuurverschijnsel zonder meer gegeven is: een zaak om niet lang bij stil te staan. Anderzijds is de subjectieve beleving van tijd, de manier waarop wij ons een voorstelling van maken van tijd en tijdsverloop, essentieel voor ons denken over tijd. Tijd heeft 'objectieve' en 'subjectieve' dimensies. Voor een goed begrip is het noodzakelijk aan beide aspecten aandacht te besteden. Historische tijd heeft, zo zal blijken, met beide aspecten te maken. Daarom is dit hoofdstuk als volgt opgebouwd: eerst wordt aandacht besteed aan de objectieve (2.1) en subjectieve (2.2) tijd, om vervolgens het specifieke van de historische tijdservaring (2.3) te kunnen bespreken. Dit specifieke karakter wordt geaccentueerd door een vergelijking te maken tussen de historische en andere mogelijke tijdservaringen (2.4). In het voorlaatste gedeelte van dit hoofdstuk (2.5) worden de bevindingen omtrent historisch tijdsbewustzijn vertaald naar de geschiedenisdidactiek en in het laatste gedeelte (2.6) volgt nog een slotbeschouwing.

2.1 Objectieve tijd

Onder objectieve tijd verstaat men de tijd zoals die als natuurverschijnsel gegeven is. Omdat het verloop van deze tijd via de beweging van hemellichamen duidelijk gestalte krijgt, wordt ook wel gesproken van kosmologische tijd. In het werk van Ricoeur (1913-2005) krijgt deze tijd de aanduidingen 'objectieve tijd', 'tijd van de wereld', 'gewone tijd', 'sterrentijd' of 'universele tijd'.¹ Hij lijkt met deze aanduidingen hetzelfde te bedoelen; een onderscheid tussen de benamingen wordt althans in zijn werk niet expliciet gegeven. Onder de acht soorten tijdsbeleving die de antropoloog Hall (1914-2009) onderscheidt, zijn er twee die in deze categorie vallen: de fysische tijd en de biologische tijd,

¹ Ricoeur (1988), p. 104, 107.

die hij samenvat onder de noemers 'explicit, technical, existential' en 'low context'.² Met dat laatste wordt bedoeld dat deze soorten tijd weinig afhankelijk zijn van de culturele context waarin mensen ze hanteren.

De beweging van hemellichamen geeft, zoals gezegd, gestalte aan deze tijd. Door de omwenteling van de aarde om de zon wordt een 'jaar' bepaald, door die van de aarde om zijn eigen as een 'dag'. De omwenteling van de maan om de aarde bepaalt in beginsel een 'maand' en veroorzaakt de beweging van eb en vloed.³ Mensen, dieren en planten vertonen door hun bestaan binnen deze tijd een biologisch levensritme, dat, zoals de wereldreizigers onder ons weten, danig verstoord kan raken door een snelle verplaatsing vanuit de ene tijdzone naar de andere. Daarmee zijn de verschijningsvormen van de natuurlijke tijd uitputtend opgesomd. Alle nadere indelingen van tijd zijn door de mens toegevoegd: het onderscheid van uren, minuten en seconden, de indeling van dagen in weken, het onderscheiden van vier seizoenen alsmede van het begin- en eindpunt van een jaar. Al deze zo objectief aandoende zaken zijn voortbrengselen van menselijke cultuur die ook anders hadden kunnen worden gekozen. Zo baseerden de Maya's en de Azteken hun tijdsindeling niet op een zevendaagse week, maar op een twintigdaagse periode die vermoedelijk zo gekozen was vanwege het totaal aantal vingers en tenen dat een mens heeft.⁴ De Balinezen gebruiken 'weekcycli' variërend van twee tot tien dagen die elkaar overlappen (net als bij ons de maandcyclus en de weekcyclus).⁵ De oude Egyptenaren deelden hun jaar niet in vier seizoenen in, maar in drie⁶, terwijl de Saulteaux-Indianen aan de Berens River in Noord-Manitoba (Canada) zes seizoenen onderscheiden.⁷ Maar hoe cultureel bepaald - en in zeker opzicht onhandig⁸ - de bij ons gebruikelijke tijdsindeling ook moge zijn, het is het enige meetsysteem dat niet via decimalisatie is gestroomlijnd, al is een poging daartoe tijdens de Franse Revolutie wel ondernomen.⁹ Tegen de achtergrond van het succes van de overige decimalisaties toont het mislukken van de decimaliseren van de tijd misschien aan hoezeer wij met de tijd

2 Hall (1983), p. 16-19 en 20-22. Hall maakte in zijn *Beyond Culture* (1976) het onderscheid tussen *high context culture* en *low context culture*. De eerste ontwikkelt zich binnen groepen met een sterke gedeelde ervaring waarin weinig wordt expliciet gemaakt en veel uit de context moet blijken. Tot die wereld behoort objectieve tijd dus niet: hij wordt wél expliciet gemaakt.

3 De omloop van de maan om de aarde (siderische maand) voltrekt zich in 27,321661 dagen en een volledige cyclus van schijn gestalten van de maan (synodische maand) voltrekt zich in 29,530588 dagen. Om een maanjaar te laten samenvallen met een zonnejaar is in de Gregoriaanse kalender bij het vaststellen van de kalendermaanden afgeweken van de siderische en synodische maand. In de islamitische jaartelling baseert men zich wél op het maanjaar. *Encyclopedia Britannica*: 'month'.

4 Aveni (2002), p. 169-170. Boot (1989).

5 Howe (1981), p. 224.

6 Parker (1950), p. 32.

7 Hallowell (1937), p. 622-663.

8 Met 'onhandig' bedoel ik dat het niet handig 'rekent' dat een uur uit 60 minuten bestaat, en niet uit (bijvoorbeeld) honderd minuten, en dat een etmaal 24 uren kent en niet (bijvoorbeeld) 10 uren. Als een etmaal tien uren van honderd minuten zou kennen, zou één minuut 'nieuwe stijl' neerkomen op 86,4 (huidige) seconden. Met uren en minuten zou dan decimaal kunnen worden gerekend, net als met euro's en centen, en met meters en centimeters. De indeling met 24 uur en 60 minuten is afkomstig uit het oude Mesopotamië, waaruit verder bij mijn weten geen andere meetsystemen meer in gebruik zijn. Ook de indeling van het jaar in twaalf maanden met 30, 31 en 28 dagen is geen toonbeeld van handigheid.

9 Bianchi (1982), p. 98-208. Zerubavel (1977).

vergroeid zijn: tornen aan de culturele traditie wat dit aangaat raakt aan de kern van ons bestaan.

Met de toevoeging van de nadere tijdsindelingen aan de natuurlijke tijd moeten we gaan spreken van kalendertijd en kloktijd, die strikt genomen niet gegeven en objectief zijn (in de indeling van Hall vormen zij de 'profane tijd'). Niettemin worden ze in dit gedeelte over objectieve tijd besproken, omdat het verloop ervan zich aan ons voordoet als een natuurlijke wetmatigheid. Sterker nog: veel natuurlijke wetmatigheden kunnen alleen worden vastgesteld door meting ervan via kloktijd. De relatie tussen objectieve tijd en belangrijke natuurwetten, zoals de eerste en tweede wet van Newton, is een fundament van het natuurwetenschappelijke denken.¹⁰ Ankersmit (*1945) noemt de kloktijd dan ook *'vanuit filosofisch perspectief geheel onproblematisch.'*¹¹ Dat neemt niet weg dat vele filosofen hun tanden stuk hebben gebeten op het probleem van de objectieve tijd. In de volgende gedeelten komen achtereenvolgens drie problemen van deze tijd aan de orde: het bestaan of niet bestaan ervan, de relatie tussen objectieve tijd en subjectieve waarnemer, en de relatie tussen objectieve tijd en beweging of verandering.

Het bestaan van tijd

Bij Aristoteles (384-322 v.C.) is tijd onderdeel van zijn *Physica*, waarmee duidelijk is dat hij tijd tot de natuurverschijnselen rekent.¹² Net als het begrip ruimte, dat ook in Boek IV van de *Physica* wordt behandeld, is het begrip tijd een voorwaarde voor de natuurkundige om zijn werk te kunnen doen, omdat alles zich nu eenmaal binnen ruimte en tijd afspeelt. Het eerste probleem waarop Aristoteles stuit, is de vraag of tijd eigenlijk wel bestaat. Immers een deel van de tijd is voorbij en is niet tegenwoordig, terwijl een ander deel in de toekomst ligt en er nog niet is. Toch behoren verleden en toekomst beide tot de tijd, want men kan moeilijk volhouden dat tijd alleen maar uit het 'nu' bestaat. Daarmee rijst de vraag of iets dat bestaat uit het niet-tegenwoordige wel tot het zijnde kan worden gerekend. Tijd beschouwen als een reeks van 'nu's' is geen oplossing, want dan rijst de vraag wat dan de grenzen van dat 'nu' zijn, terwijl het 'nu' zelf een grens is, namelijk tussen verleden en toekomst. Een 'nu' kan onmogelijk door twee andere 'nu's' begrensd worden die dan alle tegenwoordig zouden zijn. Het bestaan of niet bestaan van tijd blijft op deze manier een onoplosbaar probleem.¹³

Het vraagstuk bleef filosofen eeuwen lang intrigeren. Zo worstelde ook Newton (1642-1727) met het begrip tijd dat zo'n essentiële rol speelde in de door hem geformuleerde natuurwetten. Hij moest zijn toevlucht nemen tot de metafysica om het bestaan

10 Le Poidevin (2003), p. 8-10. De wetten luiden resp.: 1 Een voorwerp waarop geen kracht inwerkt, is in rust of beweegt zich rechtlijnig met dezelfde snelheid voort. 2 Versnelling van een voorwerp is een functie van zijn massa en de erop inwerkende kracht, zodanig dat $\text{kracht} = \text{massa} \times \text{versnelling}$. Het vaststellen van 'dezelfde snelheid' houdt in dat in gelijke tijdsintervallen dezelfde afstand wordt afgelegd. Het meten van de 'versnelling' houdt in dat in gelijke tijdsintervallen steeds grotere afstanden worden afgelegd. De vaste relatie tussen de tijdsintervallen en andere in de natuur gegeven zaken (massa, kracht) definieert de natuurkundige tijd, zo stelde de wiskundige Leonhard Euler (1707-1783) voor het eerst vast in zijn *Réflexions sur l'espace et le temps*, 1748.

11 Ankersmit (1989), p. 16.

12 Aristoteles, *Physica*, Boek IV, 10-14.

13 Aristoteles, *Physica*, Boek IV,10 (vert. p. 315-316).

van een met wiskundige regelmaat verlopende, ‘absolute’ tijd te postuleren. Tijd is noch een substantie noch een voorval, aldus Newton, maar heeft zijn eigen wijze van bestaan als ‘emanent uit God’¹⁴. Het bestaan van God impliceert het bestaan van tijd, want volgens Newton moet alles wat bestaat op een bepaalde tijd bestaan. Daarom moet tijd, evenals God, worden opgevat als oneindig en niet als onderdeel van de schepping. Er is een absolute tijd of ‘duur’ die los staat van enig ander verschijnsel: ‘*Absolute, ware, mathematische tijd, in zich en van een eigen aard, stroomt gelijkmatig voort zonder enige relatie met iets buiten zichzelf, en wordt ook wel duur genoemd.*’¹⁵ Newton kon het bestaan van tijd niet bewijzen. Hij ging ervan uit als van een axioma en bouwde zijn stelsel van natuurwetten daarmee op.

De Britse filosoof McTaggart (1866-1925) stelde in 1908 het omgekeerde van wat Newton had beweerd, namelijk dat tijd niet bestaat.¹⁶ Een positie in de tijd, aldus McTaggart, wordt bepaald doordat hij vroeger of later is dan een andere positie, en door het feit dat hij behoort tot het verleden, het heden of de toekomst. De ene bepaaldheid van de positie verandert voortdurend, want zaken die eerst tot de toekomst behoorden, worden vervolgens heden en daarna verleden. De andere verandert niet: iets dat vroeger of later is dan iets anders, zal dat altijd zijn. De beide reeksen in tijd noemde McTaggart de ‘A-reeks’ en de ‘B-reeks’, resp. de veranderlijke van verleden, heden en toekomst en de onveranderlijke van vroeger en later. De A-reeks is meer fundamenteel voor de tijd dan de B-reeks, omdat in de A-reeks het idee van verloop van tijd wordt uitgedrukt, namelijk veranderlijkheid. De B-reeks maakt het bovendien onmogelijk om vast te stellen wanneer ‘nu’ is, maar bepaalt alleen relatieve posities in de tijd. Het bestaan van de A-reeks is dus een voorwaarde voor het bestaan van tijd. Volgens de A-reeks hebben alle verschijnselen in de tijd de eigenschappen ‘verleden’, ‘heden’ en ‘toekomst’. Dat levert een absurditeit op tenzij we zeggen dat ze die eigenschappen niet tegelijkertijd hebben, maar achtereenvolgens. Maar om dat te kunnen zeggen, moeten we ons bedienen van het begrip tijd, dat weer door het bestaan van de A-reeks bepaald wordt. Dat zou leiden tot een cirkelredenering. De A-reeks kan dus niet bestaan en daarom is tijd iets onwerkelijks. Het feit dat wij niettemin redeneren in termen van verleden, heden en toekomst schrijft McTaggart toe aan de geestesgesteldheid van de mens, die nu eenmaal zo in elkaar zit dat gewaarwordingen in het heden als ‘nu’ worden ervaren, herinneringen als ‘verleden’ en verwachtingen als ‘toekomst’. Zo’n begrip van tijd berust echter op een misverstaan van een in feite tijdloze werkelijkheid.

De discussie over de paradox van McTaggart heeft in de twintigste eeuw geresulteerd in het ontstaan van ‘A-theorieën’ en ‘B-theorieën’. De eerste gaan ervan uit dat inderdaad alleen de A-serie de werkelijke tijd vertegenwoordigt, maar proberen de paradox die McTaggart daarin zag, op te lossen. De tweede stellen zich op het standpunt dat alleen de relaties in de B-serie echt temporele relaties zijn, en dat er dus ook geen

14 Turetzky (1998), p. 72. Roেকেlein meent dat Newtons behandeling van de tijd meer theologisch dan wetenschappelijk is. Roেকেlein (2008), p. 24.

15 Newton, *Principia Mathematica Philosophiae Naturalis*, Definitiones, Scholium I (p. 11): ‘Tempus absolutum verum et mathematicum, in se et natura sua absque relatione ad externum quodvis, aequabiliter fluit, alioque nomine dicitur duratio.’

16 McTaggart (1908). Le Poidevin (2003), p. 127-146. Turetzky (1998), p. 121-136.

sprake is van een paradox.¹⁷ Een voorbeeld van een A-theorie is die van Broad (1887-1971) die meent dat er sprake is van een taalkundig probleem. Door te zeggen dat een verschijnsel in de tijd altijd verleden, hedendaags en toekomstig *is*, definieert men tijdsverschijnselen door ze via een niet-tijdgebonden koppeling ('is') te verbinden met een adjectief waardoor gesuggereerd wordt dat een verschijnsel in de tijd een bepaalde eigenschap heeft die in tegenspraak is met een andere eigenschap die het ook heeft. Maar misschien moeten we wel helemaal niet denken in termen van eigenschappen en dus ook geen gebruik maken van adjectieven met tijdloze koppelingen. Misschien moeten we alleen spreken in termen van 'was', 'is' en 'zal zijn'.¹⁸

Dat McTaggart een reëel filosofisch probleem heeft opgeworpen waarover het laatste woord nog niet is gezegd, bewijst het lemma 'Time' in de *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, waarin het debat over de paradox van McTaggart een belangrijke rol speelt.¹⁹ Het is duidelijk dat het bestaan van een objectieve tijd in wetenschapsfilosofisch opzicht niet vanzelfsprekend is. Het postulaat van Newton van een gelijkmatig verlopende tijd werd in de wetenschap algemeen geaccepteerd, totdat Einstein aantoonde dat tijd relatief is. Niettemin gaan we in ons dagelijks bestaan uit van de gelijkmatig verlopende newtoniaanse tijd. Het niet-bestaan van tijd is niet iets dat we gemakkelijk kunnen accepteren. Alles in onze ervaringswereld pleit voor het tegendeel. Als tijd bepalend is voor geschiedenis, en tijd zou niet bestaan, zou dat inhouden dat geschiedenis op iets niet bestaands gebaseerd is. Ook dat is niet gemakkelijk te accepteren. Het bestaan van objectieve tijd is tot dusverre echter een filosofisch onoplosbaar probleem.

De relatie tussen objectieve tijd en de waarnemer

De stelling van McTaggart leidde in de richting van een subjectiverende interpretatie van het begrip tijd: tijd is misschien geen objectief verschijnsel, maar een constructie van de menselijke geest. Al eerder had Kant (1724-1804) gewezen op het belang van het waarnemend subject in verband met het begrip tijd. De filosofie van Kant concentreerde zich op de vraag hoe kennis mogelijk is door de samenhang tussen empirie en in de menselijke geest *a priori* aanwezige categorieën. Voor Kant is tijd een *a priori* begrip dat aan onze waarnemingen ten grondslag ligt en deze mogelijk maakt. Tijd is geen empirisch begrip, want zonder tijd zou geen waarneming kunnen plaatsvinden.²⁰ We zouden niet kunnen vaststellen of dingen tegelijkertijd bestaan of achtereenvolgens. Gaat men echter uit van de dingen 'op zichzelf' en abstraheert men geheel van menselijke waarnemingen, dan is er geen tijd.²¹ Tijd wordt daarmee gebonden aan het waarnemend subject: '*Die Zeit ist also lediglich eine subjektive Bedingung unserer (menschlichen) Anschauung, (...) und an sich, außer dem Subjekte, nichts.*' Maar als *a priori* voorwaarde

17 Turetzky (1998), p. 127.

18 Broad (1983). Turetzky (1998), p. 133.

19 SEP, 'Time' (First published Mon Nov 25, 2002; substantive revision Tue Feb 26, 2008). <http://plato.stanford.edu/entries/time>. Geopend 3 december 2010. Zie ook Carter (2003), p. 11-12.

20 Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Boek I, deel 1, sectie II, paragraaf 4:1-2.

21 Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Boek I, deel 1, sectie II, paragraaf 6:c.

voor de mogelijkheid van kennis is tijd ook absoluut. De noodzakelijkheid van tijd voor waarnemingen vertaalt zich in een aantal axioma's: tijd heeft slechts één dimensie en verschillende tijden bestaan niet tegelijk, maar na elkaar (terwijl verschillende ruimten juist wél tegelijkertijd bestaan). Daarom moet tijd ook niet worden voorgesteld als een lijn (waarvan de onderdelen tegelijkertijd bestaan), maar eerder als een rekenkundige reeks. Dit zijn de regels die onze waarneming mogelijk maken.²²

Een verbinding tussen tijd en menselijke waarneming was ook al door Aristoteles gelegd. Hij haalt een legende aan over mannen die op Sardinië bij de heroën honderd jaar lang hadden geslapen zonder dat hun lichaam in die tijd enige verandering onderging. Toen zij wakker werden, leefden zij verder alsof het de volgende dag was, en niet honderd jaar later.²³ De omstandigheid dat zij niet *gemerkt* hadden dat er tijd was verstreken, deed hen veronderstellen dat die ook niet verstreken was. Dus concludeerde Aristoteles: 'Ook kan men zich afvragen of als er geen ziel was tijd zou zijn of niet. Als het namelijk onmogelijk is dat iemand gaat tellen, is het ook onmogelijk dat er iets geteld wordt, en het valt in te zien dat er dan ook geen getal is.'²⁴ Tijd heeft dus een waarnemer nodig om te kunnen bestaan. Strikt genomen klopt zo'n redenering niet, omdat van een epistemologisch argument naar een ontologische conclusie wordt geredeneerd: iets onkenbaars kan ook niet bestaan en iets bestaat omdat het waargenomen wordt. Doorgaans zou Aristoteles zo'n redeneerwijze verwerpen, maar in het geval van tijd acht hij hem blijkbaar sterk genoeg.²⁵

Niettemin lijkt iets in ons te zeggen dat de tijd ook zou voortschrijden als er geen mensen waren om dat vast te stellen. Het verloop van geologische tijden en van de tijd gedurende de evolutie van het leven voordat er mensen waren om hiervan kennis te nemen, doet vermoeden dat daarvan inderdaad sprake is. Dit is het tweede onoplosbare probleem in de filosofie betreffende de objectieve tijd. Deze constatering moet Aristoteles en Kant ook dwarsgezeten hebben. Zij waren er immers op uit te beschrijven hoe 'objectieve' kennis van de natuurlijke werkelijkheid mogelijk was. Hun constatering dat tijd zonder waarnemer niet kan bestaan, betekent niet dat ze uit waren op een subjectiverende interpretatie van het begrip tijd. Het ging hun niet om de menselijke ervaring, maar om kennis van de natuur.

Tijd en beweging of verandering

Waar Aristoteles het heeft over de aard van de tijd, legt hij een relatie met beweging. Anderen hadden dat al vóór hem gedaan, zo merkt hij op. Eén van die anderen kan Plato (ca 427-347 v.C) geweest zijn die in de *Timaios* beschrijft hoe de wereld, en dus ook de tijd, is ontstaan: als het bewegende beeld van de eeuwigheid (van de eeuwige vormen/ideeën), met een vaste getalsmatige beweging, verdeeld in maanden, dagen en jaren, en ook in verleden, heden en toekomst, die soorten tijd vertegenwoordigen. Tijd

22 Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Boek I, deel 1, sectie II, paragraaf 4:3.

23 Aristoteles, *Physica*, Boek IV, 11 (vert. p. 317).

24 Aristoteles, *Physica*, Boek IV, 14 (vert. p. 325).

25 Turetzky (1998), p. 20.

werd tegelijk geschapen met de hemel(lichamen), en zou te gronde gaan als deze aan hun eind kwamen. Want de beweging van de hemellichamen werd geschapen om het getal van de tijd te kunnen waarnemen.²⁶ Maar het gelijk stellen van tijd aan beweging bevredigde Aristoteles niet. Immers: bewegingen kunnen sneller of langzamer gaan, maar tijd niet. Tijd is daarom 'iets van de beweging' (*ti tès kinèseos*).²⁷ Tijd heeft net als beweging te maken met 'eerder' en 'later', maar eerder en later zijn er niet op dezelfde wijze eigenschappen van. Tijd is namelijk de maat van de beweging, die de beweging in kaart brengt en deze afgrenst. Maar wat afgegrensd wordt kan niet hetzelfde zijn als wat afgrenst, en een getal kan niet hetzelfde zijn als wat het telt. '*Dat tijd een getal is van beweging onder haar aspect van 'eerder' en 'later' en dat hij een continuum vormt - omdat hetgeen waarvan hij een getal is continu is - is hiermee duidelijk.*'²⁸

Kant legde de relatie tussen tijd en beweging, dan wel verandering, op een andere manier dan Aristoteles. Tijd is volgens hem geen aspect van beweging of verandering, maar gaat er aan vooraf in die zin, dat het zich voorstellen van beweging of verandering alleen door tijd mogelijk is. Alleen door tijd is het mogelijk dat iets er op een bepaalde plaats is en op diezelfde plaats niet is, d.w.z.: tijd maakt deze twee tegengestelde uitspraken over een bepaalde waarneming verenigbaar.²⁹ Hegel (1770-1831) legde in zijn beschouwingen over tijd dan ook de nadruk op het 'worden': alles in de wereld ontstaat en vergaat. Het verleden is het actuele bestaan van de wereld dat heeft opgehouden te bestaan en de toekomst is het niet-bestaan van de wereld die ooit actueel zal bestaan. Het heden verenigt verleden en toekomst in negatieve zin, want het heden ontstaat doordat het verleden ophoudt te bestaan, terwijl het heden nu bestaat omdat het niet-bestaan ervan in de toekomst ligt. Tijd is de tegenspraak in en onophoudelijke beweging van eindige zijnden.³⁰

De relatie tussen tijd en beweging of verandering wordt duidelijk door het zich voorstellen van een 'temporeel vacuüm': een tijdsperiode waarin in het geheel niets zou bewegen of veranderen in het gehele heelal, inclusief de gedachten en bewustzijnstoestanden van mensen.³¹ Zo'n veronderstelling leidt op verschillende manieren tot logische tegenstrijdigheden. Zo zou op geen enkele wijze kunnen worden vastgesteld wat de lengte van zo'n temporeel vacuüm zou zijn, terwijl iedere tijdsperiode een bepaalde lengte heeft.³² Het is bijvoorbeeld niet uitgesloten dat tussen het moment waarop de lezer deze zin leest en het moment waarop hij de volgende leest zich een temporeel vacuüm voordoet van zeg honderd jaar, waarin niets beweegt en niets verandert. Maar hoewel het voorstelbaar is, is het ook een absurditeit om zich zo iets voor te stellen. Daardoor komt men tot de conclusie dat het verloop van tijd onlosmakelijk verbonden is met verande-

26 Plato, *Timaios*, Boek 1.

27 Aldus aangehaald bij Ricoeur (1988), p. 13. Vertaling als 'iets van de beweging' is van mij.

28 Aristoteles, *Physica*, Boek IV, 11 (vert. p. 319).

29 Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Boek I, deel 1, sectie II, paragraaf 5.

30 Turetzky (1998), p. 101-107.

31 Le Poidevin (2003), p. 17-28.

32 Deze tegenwerping tegen een temporeel vacuüm komt voor in Leibniz' *Nouveaux Essais sur l'Entendement Humain* (1704). Geciteerd bij Le Poidevin (2003) p. 22.

ring en beweging. En toch is tijd niet hetzelfde als beweging of verandering. Dit is een derde onoplosbaar probleem in de filosofie betreffende de objectieve tijd.

Conclusie

De tijd die zo ‘objectief’, ‘gegeven’ en onproblematisch lijkt, is dat misschien veel minder dan men zich doorgaans realiseert. Het bestaan van tijd blijkt telkens noodzakelijkerwijs op de een of andere manier met mensen als waarnemende subjecten in verband te moeten worden gebracht. Tijd is niet hetzelfde als verandering of beweging, maar zonder verandering of beweging is het vrijwel onmogelijk zich het verloop van tijd voor te stellen. Een probleem met de metafoor ruimte – die zo graag in verband met tijd gebruikt wordt, zoals bij het gebruik van tijdbalken, of het spreken over een ‘grote tijdsafstand’ – is dat dingen in de ruimte wél tegelijkertijd bestaan, maar in de tijd niet. Ruimte heeft meerdere dimensies, maar tijd slechts één. Denken over tijd brengt complicaties met zich mee die op het eerste gezicht op onnodige en irrelevante denkspelletjes kunnen lijken, maar bij nader inzien verband houden met serieuze filosofische hoofdbrekens. Misschien zijn die er mede de oorzaak van dat het moeilijk is te leren denken over tijd.

2.2 Subjectieve tijd

Onder subjectieve tijd verstaat men de tijd zoals die door mensen beleefd wordt. Tijdservaringen doen zich op allerlei manieren aan mensen voor. De antropoloog Hall onderscheidt dan ook tenminste vijf categorieën van tijd die tot de subjectieve tijd gerekend kunnen worden.³³ In het voorgaande is duidelijk geworden dat waarneming door mensen een essentieel aspect is van tijd, ook van ‘objectieve’ tijd. In het filosofische denken over tijd kan dan ook een richting worden onderscheiden die de beleving van tijd door mensen als uitgangspunt heeft genomen. De onderkenning dat tijd onlosmakelijk verbonden is met menselijke ervaring, leidde de denkers van deze richting ertoe te veronderstellen dat alleen vanuit de menselijke ervaring tot een deugdelijke omschrijving van het begrip tijd zou kunnen worden gekomen. De weg naar deze denkrichting werd geopend door de kerkvader Augustinus (354-430).

Augustinus over tijd

Sceptische argumenten die grond gaven aan twijfel aan het bestaan van tijd waren voor Augustinus niet acceptabel. De tijd behoorde immers tot de schepping van God. Het elfde boek van zijn *Confessiones* is bedoeld als een uitleg van het scheppingsverhaal van Genesis 1. Tijd wordt erin geplaatst tegenover eeuwigheid, wat leidt tot de vraag ‘Wat is dan tijd?’ Augustinus stelt zich teweer tegen het scepticisme door uit te gaan van de menselijke ervaring waarin tijd een vertrouwd dagelijks verschijnsel is: ‘*Wat is echter*

33 Hall (1983), p. 24-27.

vertrouwer en bekender dan de tijd, in de zaken waarvan wij in onze gesprekken melding maken?³⁴ Verschillende malen bedient hij zich van de stijlfiguur 'en toch...' (*et tamen*) bij het maken van een tegenwerping tegen redeneringen waaruit zou volgen dat tijd iets onkenbaars en onmeetbaars is: en toch spreken we van een lange of een korte tijd, en toch nemen wij tijdsintervallen waar.³⁵ Het feit dat wij dit doen, toont aan dat waarnemen en meten van tijd voor mensen mogelijk zijn, maar hoe? Het verleden en de toekomst moeten op de een of andere wijze tegenwoordig zijn, want als het verleden echt verleden zou zijn, zou het niet meer zijn, en indien de toekomst echt toekomstig, dan zou die nog niet zijn.³⁶ Dit brengt hem tot de conclusie dat er drie tijden 'tegenwoordig' zijn: een tegenwoordige van het verledene, een tegenwoordige van het tegenwoordige en een tegenwoordige van het toekomstige.³⁷ Waar zijn deze drie dan tegenwoordig? Augustinus meent dat ze in de ziel tegenwoordig zijn - want '*elders zie ik ze niet*' - namelijk het verledene als herinnering (*memoria*), het tegenwoordige als aanschouwing (*contuitus*) en het toekomstige als verwachting (*expectatio*).³⁸ Zoals in het voorgaande is uiteengezet, kwam McTaggart aan het begin van de twintigste eeuw op een soortgelijk inzicht uit, al was de weg waarlangs hij dit bereikte een heel andere dan die van Augustinus.

Augustinus licht zijn vondst nader toe door de aandacht te vestigen op spreken en luisteren, waarin de stroom van woorden en lettergrepen in onze waarneming één geheel is, maar toch gedeeltelijk tot het verleden, gedeeltelijk tot het heden en gedeeltelijk tot de toekomst behoort. Iets dergelijks geldt voor het reciteren van een gedicht, waarvan wij, terwijl we ermee bezig zijn, de gedeelten die gepasseerd zijn, het gedeelte waarmee we bezig zijn en het gedeelte dat nog moet komen als één geheel ervaren.³⁹ De slotsom van de redenering luidt: tijd is niets anders dan een uitgestrektheid, maar waarvan? '*Het zou mij verbazen als het niet een uitgestrektheid van de geest zelf (distentio ipsius animi) was.*'⁴⁰ Deze uitgestrektheid van de geest is niet slechts die van een aanschouwer, van een ontvanger van indrukken omtrent verleden, heden en toekomst. Een zanger die een lange noot inzet, weet van te voren hoe lang die zal zijn, beseft terwijl hij bezig is te zingen hoe lang de noot reeds heeft geklonken en nog zal klinken. Zo wordt de noot voltooid terwijl de tegenwoordige intentie het toekomstige overbrengt naar het verleden.⁴¹ Het gaat bij tijdsbeleving dus zowel om *intentio* als om *distentio animi*.

34 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 14:17: 'Quid autem familiaris et notius in loquendo commemoramus quam tempus?'

35 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 15:18: 'Et tamen dicimus longum tempus et breve tempus, neque hoc nisi de praeterito aut futuro dicimus.' Boek XI, 16:21: 'Et tamen, domine, sentimus intervalla temporum et comparamus sibimet et dicimus alia longiora et alia breviora.' Boek XI: 27:34: 'Et metimur tamen tempora.'

36 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 18:23.

37 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 20:26: 'Tempora sunt tria, praesens de praeteritis, praesens de praesentibus, praesens de futuris.'

38 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 20:26: 'Sunt enim haec in anima tria quaedam et alibi ea non video, praesens de praeteritis memoria, praesens de praesentibus contuitus, praesens de futuris expectatio.'

39 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 26:33 - 27:34.

40 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 26:33: 'Inde mihi visum est nihil esse aliud tempus quam distentionem; sed cuius rei, nescio, et mirum, si non ipsius animi.'

41 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 27:36: 'Nam quod eius iam peractum est, utique sonuit, quod autem restat, sonabit atque ita peragitur, dum praesens intentio futurum in praeteritum traicit': *Want het deel ervan [lees: van het*

Het intentionele handelen wordt hier naast en in de ‘uitgestrektheid van de geest’ aangeduid als constitutief voor de tijdsbeleving, waardoor verleden, heden en toekomst niet meer als drie afzonderlijke werelden, maar als één samenhangend geheel deze beleving definiëren. Augustinus opende daarmee de weg naar een fenomenologische opvatting van het begrip tijd.⁴² Pogingen om tijd op te vatten als objectief natuurverschijnsel leiden telkens weer tot twijfel over het bestaan van tijd of tot logische tegenstrijdigheden. Tijd wordt door mensen beleefd en geleefd, hij is een wezenlijk bestanddeel van het menselijk bestaan, waarin herinneringen en verwachtingen voortdurend bepalend zijn voor het handelen. Buiten het menselijk bestaan en de menselijke ervaring om kan tijd moeilijk worden gedefinieerd.

Fenomenologische opvattingen over tijd

Het duurde tot omstreeks 1900 voor dergelijke benaderingen van tijd in de filosofie verder werden ontwikkeld. Dat komt doordat in de westerse filosofie in de tussenliggende eeuwen een scherp onderscheid tussen object en subject was gemaakt.⁴³ De kantiaanse wending maakte daar een eind aan, maar met de constatering dat tijd buiten het waarnemend subject om niet bestaat, maakte Kant de tijdsbeleving door het subject zelf nog niet tot voorwerp van zijn studie; hij stelde slechts vast welke *a priori* categorieën bij het kennend subject een rol spelen bij een zo zuiver mogelijke waarneming van de hem omringende natuurlijke wereld.

Bergson (1859-1941) ontwikkelde een theorie over tijd die dicht bij de gedachtegang van Augustinus staat.⁴⁴ Net als Augustinus legde hij tijdsbeleving uit met behulp van de wijze waarop tonen en muziek zich aan ons voordoen. Zoals Augustinus tijd niet gelijk wilde stellen met beweging⁴⁵, waarschuwde Bergson voor verwarring tussen ruimte en tijd, hoewel beide een ‘leeg homogeen medium’ zijn, waarvan je op het eerste gezicht zou denken dat er maar één van zou kunnen bestaan.⁴⁶ Dat is volgens Bergson de reden waarom wij tijd met ruimte verwarren zodra we bewust pogingen doen om ons er een voorstelling van te maken: dan zien we tijd in zijn uitgestrektheid alsof verleden, heden en toekomst allemaal tegenwoordig zouden zijn, en stellen ons deze voor als een lijn. Het bezwaar tegen zo’n voorstelling was reeds naar voren gebracht door Kant.⁴⁷ Verleden, heden en toekomst bestaan immers niet tegelijk. Die eenvoudige constatering houdt een waarschuwing in voor een al te gemakkelijk gebruik van de ruimtelijke metafoer in het geval van tijd, aldus Bergson: *‘Cette simple réflexion devrait nous avertir*

geluid] is reeds voltooid, zoals het heeft geklonken, wat echter resteert, zal klinken en zal zo worden voltooid, terwijl de tegenwoordige ‘intentio’ het toekomstige in het verleden overbrengt.

42 Ricoeur merkt op dat de lijn die hier werd uitgezet, in de twintigste eeuw weer werd opgevat door denkers als Husserl en Heidegger. Ricoeur (1984), p.14.

43 Turetzky (1998), p. 71.

44 Bergson (1888).

45 Augustinus, *Confessiones* Boek XI, 24:31.

46 Bergson (1888), p. 47.

47 Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Boek I, deel 1, sectie II, paragraaf 4:3

*que nous retombons alors inconsciemment sur l'espace.*⁴⁸ Door te denken in termen van een tijdlijn, vallen we terug op ruimtelijke categorieën zonder dat we daarbij stilstaan.

Een beleving van 'zuivere duur' geeft volgens Bergson een beter idee van wat tijd is. Zo'n beleving doet zich het duidelijkst voor wanneer mensen niet bewust bezig zijn zich een tijdsverloop voor te stellen, maar gewoon opgaan in de tijd: '*La durée toute pure est la forme que prend la succession de nos états de conscience quand notre moi se laisse vivre, quand il s'abstient d'établir une séparation entre l'état présent et les états antérieurs.*'⁴⁹ Zo iets gebeurt bijvoorbeeld als men luistert naar muziek: stilstaan bij iedere noot afzonderlijk, of een bepaalde noot speciaal beschouwen, zou het geheel van het muziekstuk verstoren. Men moet het geheel in zijn stroom van verleden, via heden naar toekomst over zich heen laten komen en als één geheel beleven. De redenering doet sterk denken aan die van Augustinus bij het reciteren van het gedicht, zij het dat Bergson het aspect ervaring van zuivere duur meer benadrukt en minder aandacht schenkt aan de 'intentio'. Hij lijkt te menen dat de zuivere duur ook geabstraheerd van onze beleving van steeds veranderende zaken bestaat, net als een volledig lege ruimte een denkbare categorie is. Zuivere duur zou daarmee geen subjectieve categorie zijn.

De grondlegger van de fenomenologie Husserl (1859-1938) beschouwde tijd als de 'basisvorm van alle ervaring'.⁵⁰ Hij poogde de aard ervan te doorgronden door het toepassen van 'fenomenologische reductie', d.w.z. door, getrouw aan de beginselen van de fenomenologie, het 'tussen haken zetten' (*Einklammerung*) van de objectieve tijd die gehoorzaamt aan natuurwetten, en geheel uit te gaan van tijd zoals deze zich aan ons voordoet. In zijn *Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins*⁵¹ stelde Husserl dat tijd zich in eerste instantie manifesteert in het 'nu', dat geïnterpreteerd moet worden als een 'verdikt' nu dat 'retentieve' en 'protentieve' aspecten in zich heeft.⁵² Ieder 'nu' wordt in de beleving van een persoon bepaald door datgene wat het uit het verledene vasthoudt en datgene wat het van het toekomstige verwacht: de retenties zijn als een 'komeetstaart' aan elk nu-moment verbonden.⁵³ De relatie met het drievoudig heden van Augustinus is duidelijk⁵⁴, maar Husserl voegt daaraan iets belangrijks toe. Terwijl de tijd voortschrijdt, aldus Husserl, wordt ieder moment retentief in het volgende opgenomen; retentie en protentie bepalen onbewust onze dagelijkse ervaring, die zich afspeelt als een 'stroom van belevissen' in één onomkeerbare richting. Retentie en protentie zijn niet hetzelfde als 'herinnering' en 'verwachting'. Het gaat om een vanzelfsprekende tijdservaring die altijd aanwezig is bij alles wat zich aan ons voordoet. Deze ervaring zou kunnen worden vergeleken met de achtergrond en de horizon,

48 Bergson (1888), p. 47.

49 Bergson (1888), p. 48.

50 Dostal (1993), p. 145.

51 Lezingen uit het jaar 1905, in 1928 door Heidegger gepubliceerd. Husserl (1928).

52 Husserl (1928), p. 30-32

53 Husserl (1928), p. 25.

54 Husserl vermeldt in de eerste zinnen van zijn *Vorlesungen* zijn schatplichtigheid aan Augustinus en voegt daaraan bescheiden toe: '*Denn herrlich weit gebracht und erheblich weiter gebracht als dieser große und ernst ringende Denker hat es die wissenstolze Neuzeit in diesen Dingen nicht.*' Husserl (1928), p. 2. Husserl gebruikt – net als Bergson en Augustinus – het voorbeeld van het beleven van muziek / geluid om tijdsbeleving uit te leggen.

tegen welke wij waarnemingen van elk ruimtelijk object plaatsen. We concentreren ons niet op de achtergrond en de horizon, maar we nemen ze wel waar.⁵⁵

Evenals we ons bewust ruimten kunnen voorstellen die buiten de waarneembare horizon vallen, kunnen we ons ook bewust beelden vormen van een verleden en toekomst die niet tot het ‘verdikte’ nu behoren. Zo’n bewuste herinnering van een verleden dat niet tot de ‘nu-ervaring’ behoort, is een bewuste ‘reproductie’ van een nu-moment uit het verleden, inclusief de bij dat moment behorende retenties en protenties; dit noemt Husserl ‘secundaire herinnering’, tegenover de retentieve primaire herinnering die met ieder nu-moment gegeven is.⁵⁶ Bewust ontworpen beelden van de toekomst zijn ook geen protentie, maar secundaire toekomstverwachting. Secundaire herinnering en secundaire toekomstverwachting komen en gaan, zijn soms nadrukkelijk aanwezig en soms niet, maar retentie en protentie zijn er altijd, ze behoren tot ieder ‘nu’. Dat wil niet zeggen dat retentie en protentie alleen betrekking hebben op het zojuist gebeurde of de onmiddellijk te verwachten toekomst. Het gaat niet om dichtbij of veraf in de tijd, maar om de impliciete wijze waarop verleden en toekomst in het nu besloten zijn.

Verder op de weg van Husserl ging diens leerling Heidegger (1889-1976). Het doel van zijn hoofdwerk ‘*Sein und Zeit*’, gepubliceerd in 1927, was niet het creëren van een fenomenologie, maar een ontologie, een zijnsleer betreffende de tijd. Niettemin paste hij hierbij een fenomenologische redeneerwijze toe. Om tot de essentie van het ‘zijn’ te komen, ging hij uit van het ‘er zijn’ (*Dasein*), namelijk het er zijn van het menselijke bewustzijn, het enige dat zich om het zijn bekommert. In feite bedoelt Heidegger met *Dasein* ‘de mens’ of ‘een mens’. Voor de leesbaarheid worden in het vervolg die bewoordingen gebruikt waar in het origineel *Dasein* staat. De mens is door en door tijdelijk, volgens Heidegger, hij is in de tijd en hij is zelfs een ‘*sein-zum-Tode*’ omdat de dood het zekere perspectief van elk mens is.⁵⁸ Daardoor zijn ook alle menselijke gewaarwordingen aan tijd gebonden. De mens is ‘*innerzeitig*’ en ‘*geschichtlich*’: hij bestaat in de tijd en temidden van door een historische ontwikkeling gegeven omstandigheden die niet door hem zelf gekozen en vormgegeven zijn – ze zijn er nu eenmaal.⁵⁹ Het bestaan van een mens op een bepaald moment en onder bepaalde omstandigheden heeft geen van tevoren gegeven zin of betekenis, althans geen zin of betekenis die hem bekend zijn: de mens is zomaar ergens in de tijd temidden van omstandigheden terechtgekomen, wat Heidegger aanduidt met ‘*Geworfenheit*’.⁶⁰ De mens moet zijn houding ten opzichte van wereld en geschiedenis bepalen. Dit kan op ‘eigenlijke’ en ‘oneigenlijke’ wijze gebeuren. Het laatste is het geval wanneer de mens zich min of meer laat leven door zijn tijd en omstandigheden, zonder ten opzichte daarvan bewust positie te kiezen, en zo vervalt

55 Husserl (1928), p. 36, 46. Carr (1986), p. 22-23.

56 Husserl (1928), p. 29-30.

57 Heidegger (1993).

58 Heidegger (1993), par. 45 (p. 234).

59 Heidegger (1993), par. 72 (p. 376).

60 Heidegger (1993), par. 29 (p. 135).

in 'alledaagsheid'.⁶¹ Maar de 'eigenlijke' mens wordt gekenmerkt door een bewuste omgang met de door traditie en geschiedenis gecreëerde omstandigheden. Volgens Carr een belangrijk onderscheid: *'The difference is between the blind and unreflecting follower and the proud and conscious bearer of a tradition.'*⁶²

Door uit te gaan van het 'er zijn' hoopte Heidegger uiteindelijk de relatie tussen zijn en tijd te ontdekken, maar dat werk bleef onvoltooid. Het bleef bij de relatie tussen het 'er zijn' en tijd die in de voltooide stukken van *Sein und Zeit* wordt uiteengezet. Die relatie wordt onder andere gekenmerkt door 'Sorge', dat is de wijze waarop de mens zich tot de wereld verhoudt en ermee omgaat. Deze is op drie manieren aan tijd gebonden: door het 'zichzelf vooruit zijn' (*sich vorweg sein*), het 'reeds zijn in' dat overeenkomt met *Geworfenheit* en het alledaagse 'zijn bij' de wereld en de mensen zoals die er nu eenmaal zijn.⁶³ Deze drie houden verband met vooruitblikken op de toekomst, het zichzelf aantreffen in het heden zoals dat nu eenmaal geworden is en dat niet door eigen keuzen tot stand gekomen is, en het dagelijkse leven in het heden. Via een andere weg kwam Heidegger ook weer uit op iets als het 'verdikte nu' van zijn leermeester Husserl, ofwel op iets dat leek op het drievoudig heden van Augustinus.

Iets als het drievoudig heden treft men ook aan bij Oakeshott (1901-1990). In zijn *On History* beschrijft hij het voorbeeld van een voetganger op de rand van het trottoir die op het punt staat over te steken en van een ander die met een houten been loopt.⁶⁴ In het eerste geval leidt men uit een waarneming een toekomstige gebeurtenis af, in het tweede iets dat in het verleden heeft plaatsgevonden: de toekomst is hier een begrijpen van het heden in termen van een verandering die het lijkt te suggereren, en het verleden is een begrijpen van het heden in termen van een verandering die het lijkt te hebben vastgelegd of behouden. Het doet denken aan de retentie en de protentie bij Husserl, hoewel het hier gaat om de waarneming van de houding of toestand *iemand anders* waarin diens verleden of toekomst besloten zijn, niet in de persoonlijke beleving van tijdsverloop zoals die plaatsvindt bij het luisteren naar muziek of het reciteren van een gedicht. Oakeshott spreekt in dit verband van een 'practical present-past' en een 'present-future of practical engagement', die onderscheiden moeten worden van het historisch verleden.⁶⁵ Wat een historisch verleden volgens hem inhoudt, komt aan de orde in het gedeelte over historische tijd (2.3.).

Conclusie

Fenomenologische denkers gingen uit van de tijdsbeleving door mensen en zagen bewust af van pogingen om tijd als objectief natuurverschijnsel te definiëren. Toch is bij Bergson ook sprake van 'zuivere duur' als iets op zichzelf staands. Ricoeur wijst erop

61 Heidegger (1993), par. 66 (p. 331-332).

62 Carr (1986), p. 94.

63 Heidegger (1993), par. 50 (p. 249/250): '*Der Sorge ist sich-vorweg-schon-sein-in (der Welt) als Sein-bei (innerweltlich) begegnendem Seienden. Sie drückt die fundamentalen Charaktere des Seins des Daseins aus: Existenz (Sich-vorweg), Faktizität (Schon-sein-in), Verfallen (Sein-bei).*'

64 Oakeshott (1983), p. 8.

65 Oakeshott (1983), p. 19.

dat de fenomenoloog gedwongen is toe te geven dat er een relatie bestaat tussen de 'bewustzijnsstroom' die hij bestudeert en het 'objectieve verloop van tijd', evenals tussen het 'een na het ander' in de immanente tijd en het opeenvolgen van zaken in de objectieve tijd.⁶⁶ De fenomenologische tijd kan alleen worden gearticuleerd door daarbij gebruik te maken van eenheden uit de objectieve tijd. Anderzijds kan de newtoniaanse 'objectieve' tijd alleen via de activiteit van een subject worden ervaren. In hun uitgangspunten sluiten fenomenologie en kritische (kantiaanse) filosofie elkaar uit, maar ze ontlenen toch ook denkbeelden aan elkaar.⁶⁷ Aan het eind van het gedeelte over objectieve tijd (2.1) moest worden geconcludeerd dat deze op zichzelf misschien niet bestaat. Zo moet hier worden vastgesteld dat een volledig 'gereduceerde' fenomenologische opvatting van subjectieve tijd waarschijnlijk evenmin tot de mogelijkheden behoort. In denken over tijd lijken objectiverende en subjectiverende perspectieven tot elkaar veroordeeld te zijn. Dat komt bijvoorbeeld tot uiting in de gewaarwording van ouder wordende mensen dat de tijd sneller lijkt te gaan naarmate hun leeftijd vordert: het tempo waarin ze nieuwe indrukken opdoen en waarin veranderingen in hun leven optreden wordt lager, terwijl de subjectieve tijdservaring 'gewend' is tijdsduur daaraan af te meten; het lijkt dientengevolge of de objectieve tijd sneller voorbij gaat.⁶⁸

Een voor het bedrijven van geschiedenis (en geschiedenisonderwijs) relevant onderscheid is het verschil dat Husserl opmerkte tussen retentie en secundaire herinnering. Dat wijst op een belangrijk verschil tussen tijdservaring zonder meer en historische tijdservaring, die immers altijd berust op – in termen van Husserl - secundaire herinnering. Het onderscheid dat Oakeshott maakte tussen het historisch verleden en de *practical present-past* suggereert iets soortgelijks. Blijkbaar heeft de ervaring van een historische tijd een aparte plaats onder de manieren waarop mensen tijd beleven.⁶⁹ Historische tijdservaring is niet als vanzelf in ieder 'nu-moment' inbegrepen, zoals met tijdservaring in het algemeen wél het geval lijkt te zijn. Bij een historische tijdservaring gaat het om iets waarvoor bewust wordt gekozen en dat dus ook achterwege kan blijven. In onderwijstermen uitgedrukt: een historische tijdservaring moet worden aangeleerd. Het specifieke karakter van de historische tijdservaring wordt in het volgende gedeelte nader uitgewerkt.

2.3 Historische tijd

Historische tijd is de tijdservaring zoals die naar voren komt in het werk van historici. De tijdsdimensie is essentieel voor geschiedenis, maar dat wil niet zeggen dat alleen geschiedenis zich met tijd bezig houdt. Ook andere vakken hebben ermee te maken. Het moet dus de *manier* van omgang met de tijd zijn die historische tijd van andere

66 Ricoeur (1988), p. 24.

67 Ricoeur (1988), p. 57.

68 Roেকেlein (2008), p. 30. Draaisma (2006), p. 244-245.

69 In dat verband is het merkwaardig dat de antropoloog Hall de historische tijd niet als categorie in zijn stelsel opneemt.

tijdservaringen onderscheidt. Wetenschappen als geologie, astronomie en (evolutie-)biologie bestuderen ontwikkelingen die in de natuur hebben plaatsgevonden over zeer lange tijdsduren. Bij geschiedenis gaat het echter om menselijke cultuur en dus om bewuste vormgeving, zowel van de ontwikkelingen en verschijnselen die worden beschreven als van de beschrijving zelf, en dus ook om bewuste vormgeving van de tijdsbeleving. Het gaat om tijdsverloop op de schaal van de menselijke cultuur, niet op de schaal van de ontwikkeling van het heelal, de aardkorst of die van het leven op aarde. Subject zowel als object bevinden zich in een culturele omgeving.

Dat laatste geldt ook voor sociale wetenschappen als sociologie, antropologie en politicologie. Traditioneel wordt geschiedenis onderscheiden van deze wetenschappen doordat het bij haar als 'idiografische' wetenschap zou gaan om het bijzondere van ieder geval, terwijl sociale wetenschappen als 'nomothetische' wetenschappen uit zouden zijn op het opsporen van algemene wetmatigheden⁷⁰, maar de afbakening van grenzen stuit hier op grote problemen.⁷¹ Algemene wetten over de menselijke samenleving die het bijzondere van ieder geval en iedere tijd overstijgen, blijken bijzonder moeilijk te vinden, terwijl de gerichtheid op de bijzonderheden van ieder individueel geval of iedere verschillende periode nooit kan bestaan zonder dat algemene categorieën een rol spelen in de beeldvorming. Toch is de belangstelling voor het unieke bij de historicus onmiskenbaar en wordt de afwezigheid van de neiging om algemene wetmatigheden op te sporen algemeen als kenmerkend voor geschiedenis gezien.⁷² Dat heeft gevolgen voor de wijze waarop de historicus met tijd omgaat: niet de logische en continue lijn van de ontwikkeling trekt zijn aandacht, maar het grillige, telkens weer andere en onvoorspelbare. Voor zover verandering en beweging kenmerkend zijn voor de tijdsbeleving (zie 2.1.), kan men dus zeggen dat de historicus zich nadrukkelijker richt op temporaliteit dan de sociale wetenschapper. Jonker spreekt van de *'leerstukken van temporaliteit en contingentie'* waardoor de historicus zich noodzakelijkerwijs moet beperken tot wijsheid achteraf, en niet, zoals de sociale wetenschapper, kan overgaan tot het geven van recepten voor een (toekomstige) oplossing van maatschappelijke kwalen.⁷³ Historisch inzicht leidt juist tot het zien van de betrekkelijkheid van de waarde van dergelijke recepten.

Dat historische tijd karaktertrekken combineert van de beide in de voorgaande gedeelten (2.1 en 2.2.) besproken soorten tijdservaringen, ligt voor de hand. De objectiverende tijdservaring tendeeert naar meting, de subjectiverende naar beleving; beide spelen bij geschiedenis een rol. Aan de ene kant gaat het om beelden van een tijdsverloop zoals die door mensen worden geschetst, bijvoorbeeld door het onderscheiden van 'periodes' met eigen karakteristieken. Aan de andere kant is historische tijd gebonden aan min of meer objectieve chronologische wetmatigheden. Op het eenvoudigste niveau kan dat als volgt worden toegelicht. Volgens de periodiserende historische benadering van het verleden heeft er een tijdvak Middeleeuwen bestaan dat op een zeker moment

70 Het onderscheid tussen idiografische en nomothetische wetenschappen is afkomstig van Wilhelm Windelband (1848-1915). Ankersmit (1984) p. 204. Van der Dussen (1988), p. 85.

71 Lorenz (1987), p. 206-209.

72 Evans (1997), p. 53-62.

73 Jonker (2001a), p. 139.

eindigde en overging in dat van een Nieuwe Tijd. Maar de objectiverende chronologie suggereert dat zo'n onderscheid kunstmatig is: er verliepen slechts jaren zoals altijd. In de geleefde tijd van de mensen bestonden de perioden niet, die alleen vanuit een achterafperspectief in beelden van het verleden terecht zijn gekomen.

Een historicus *moet* tijdsbeelden ontwerpen, inclusief typering van perioden zoals die van de 'Middeleeuwen', want het opsommen van gebeurtenissen als in een kroniek of jaartallenlijst maakt geen geschiedenis. Maar de opeenvolging van gebeurtenissen en verschijnselen volgens de objectieve chronologie is een buitenmaat die hij niet kan negeren. In de historische tijd zijn het objectiverende en het subjectiverende dus nadrukkelijk tot elkaar veroordeeld. In het hierna volgende wordt beschreven hoe dit zich vertaalt in een aantal karakteristieken van de historische tijd.

Het ontstaan van het westerse historisch besef

De manier waarop wij ons een historische tijd voorstellen, hangt samen met ontwikkelingen in de westerse cultuur in de laatste drie eeuwen. In een artikel gepubliceerd in 1962, dat door Blaas als 'fundamenteel' is gekenschetst, zette Pocock (*1924) de voorwaarden uiteen waaronder historisch besef kan ontstaan.⁷⁴ Naast het voorhanden zijn van historisch bewijsmateriaal en het kunnen beschikken over begrippen waarin het verleden als verleden kan worden omschreven, is volgens Pocock een belangrijke voorwaarde voor historisch besef dat de relatie tussen heden en verleden als problematisch wordt ervaren en dat er een besef is van discontinuïteit: *'The mere affirmation of continuity can produce only traditionalism: historical explanation can arise only where there is some awareness of discontinuity.'*⁷⁵ Waar verleden en heden worden gezien als één samenhangend geheel, is bewuste bestudering van het verleden overbodig, omdat men daarin alleen maar 'meer van hetzelfde' tegenkomt. In het verleden worden dan dezelfde tradities waargenomen die ook in het heden nog steeds bestaan. Alleen een ervaring van een breuk brengt mensen tot de gedachte dat het vroeger allemaal heel 'anders' was. Zo'n bewustzijn heeft zich in de westerse cultuur ontwikkeld in samenhang met wetenschappelijke, technische, industriële en politieke ontwikkelingen vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw.⁷⁶ De industriële en democratische revoluties veranderden de aanblik van de wereld zó ingrijpend en in zo'n hoog tempo, dat de band tussen verleden en heden werd verbroken.

Tot dan toe kon het verleden worden opgevat als niet wezenlijk anders dan het heden, waardoor het een reservoir aan voorbeelden was waaraan de mens zich in het heden kon spiegelen: *historia magistra vitae.*⁷⁷ Tussen verleden en heden werd zoveel continuïteit ervaren, dat het verleden gemakkelijk model kon staan voor wat in het heden de juiste gedragslijn was. Aan dat gevoel kwam een eind door de stormachtige ontwikkelingen van de wetenschappelijke revolutie, de democratische revolutie en de industri-

74 Pocock (1962). Blaas (1988) p. 4.

75 Pocock (1962), p. 237.

76 Carr (1986), p. 179-181.

77 Koselleck (2004), p. 28-31.

ele revolutie. De *'Querelle des Anciens et des Modernes'* - een eind zeventiende eeuw aan de Académie Française gevoerde polemiek over de vraag of de Oudheid het perfecte model voor alle tijden was geweest of dat de Oudheid door de Moderne tijd kon worden overtroffen - vormde de opmaat voor een nieuw tijdsbewustzijn.⁷⁸ Met de constatering dat de Moderne tijd het wel degelijk beter kon doen, werd de Oudheid niet meer dan een historische periode uit het verleden. Vanaf toen kon de idee postvatten van ontwikkeling en vooruitgang en dus van 'andere tijden' die zo essentieel anders waren dan het heden, dat een vergelijking niet langer zinvol en leerzaam was met het oog op de dagelijkse praktijk van het heden. Om deze reden wordt het ontstaan van het moderne historische besef door sommigen reeds in de zestiende eeuw gesitueerd, omdat bewegingen als Renaissance en Reformatie ook een grote breukervaring zouden hebben veroorzaakt. Plaatsing in de tweede helft van de achttiende eeuw lijkt echter plausibeler, alleen al omdat mede als gevolg van de breukervaring die toen plaatsgreep in de negentiende eeuw een moderne historische wetenschap tot stand kwam, wat eerder niet het geval was.⁷⁹

De enorme 'versnelling' van de historische ontwikkeling door de democratische en industriële revoluties maakte dat de wereld van het verleden op afstand werd geplaatst.⁸⁰ *'The past evidently was a foreign country. Its contrasts might amuse, shock, or even instruct the present but could no longer sustain faith in its exemplary role.'*⁸¹ Gadamer (1900-2002) noemt deze omwenteling 'met grote waarschijnlijkheid de belangrijkste revolutie die wij hebben ondergaan sinds het begin van de moderne periode.'⁸² De Certeau (1925-1986) constateert dat moderne geschiedschrijving mogelijk werd door het maken van onderscheid tussen verleden en heden, waardoor dat verleden als object van studie tegenover de onderzoeker kon worden geplaatst, net zoals kennis van het menselijk lichaam pas mogelijk werd door een mens te gaan beschouwen als een 'dood lijk' dat je kon open snijden om te zien hoe het in elkaar zat.⁸³ De groeiende spanning tussen wat Koselleck (1923-2006) noemt de 'ervaringsruimte' en de 'verwachtingshorizon' bepaalde het moderne historische besef: in de traditionele wereld van boeren en ambachtsslieden leerde de ervaring dat er weinig of niets zou veranderen, maar de moderne wereld liet zien dat dat verwachtingspatroon ingrijpend moest worden bijgesteld.⁸⁴ Verleden en heden waren op beslissende wijze uiteengegroeid: andere tijden waren voortaan essentieel anders.

Ankersmit typeert de breuk met het verleden die in de westerse wereld is opgetreden als een 'traumatische ervaring'.⁸⁵ De westerse mens was gedwongen een nieuwe wereld te betreden, maar was zich tegelijkertijd bewust van een wereld die niet meer de

78 Lowenthal (1985), p. 95. Blaas (1988), p. 10-11.

79 Lowenthal (1985), p. 87, p. 96-97.

80 Koselleck (2004), p. 31-42.

81 Lowenthal (1985), p. 102.

82 Gadamer (1987), p. 89.

83 De Certeau (1988), p. 2-3.

84 Koselleck (2004), p. 264-268.

85 Ankersmit (2007), p. 357, 387.

zijne was. Dat bewustzijn werd deel van zijn nieuwe identiteit: hij wist dat hij moest worden wat hij niet langer was.⁸⁶ Terugkeer naar het oude was onmogelijk, maar het verlangen naar de oude wereld vertaalde zich nu in de zucht naar kennis ervan: ‘*Was einst Jubel und Jammer war, muss nun Erkenntnis werden*’.⁸⁷ Het inzicht in andere tijden dat uit de objectieve bestudering ervan volgde, leidde ertoe dat iedere tijd op zichzelf werd beschouwd, en niet als alleen maar voorgeschiedenis van erop volgende perioden of van het heden: ‘*Jede Epoche ist unmittelbar zu Gott, und der Wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem eigenen Selbst*’.⁸⁸ Dit werd het motto van het negentiende-eeuwse historisme. Iedere tijd moest vanuit zichzelf bestudeerd, begrepen en beoordeeld worden. Zo maakte geschiedenis het gevoel van afstand tot het verleden eerder groter dan kleiner.

Met de eis dat iedere periode vanuit zichzelf begrepen moest worden, werd overigens ook een paradox in het leven geroepen. Op basis waarvan zou een historicus gedachten en gewaarwordingen uit een andere tijd echt goed kunnen begrijpen, als die werkelijk essentieel anders waren dan gedachten en gewaarwordingen uit het heden? Duitse ‘hermeneutici’ als Droysen (1808-1884) en Dilthey (1833-1911) meenden dat dat mogelijk was omdat de ene mens in staat moest zijn de andere aan te voelen of na te voelen (‘*verstehen*’).⁸⁹ Als dat zo zou zijn, zou dat betekenen dat er toch iets algemeen-menselijks zou bestaan dat boven de verschillende tijden uitsteeg, wat nu juist door de historisten werd ontkend – althans: het was niet dat gemeenschappelijke dat hun aandacht trok, maar juist het verschillende.⁹⁰ Hoe kon dat essentieel andere van vroegere tijden door mensen uit latere tijden worden gekend en vertolkt, zonder dat de persoon van de vertolker er iets toe deed? Het is duidelijk dat de persoon van de historicus die een beeld van het verleden ontwerpt vroeger of later in de theorievorming over geschiedschrijving zou moeten worden betrokken.

Het ontstaan van historisch denken betekende voor de westerse mens dat voortaan een reeks essentieel van elkaar verschillende ‘tijden’ moest worden onderscheiden, iedere tijd met eigen kenmerken: *periodisering*. Wat in een bepaalde tijd thuishoorde, mocht niet worden verward met een andere tijd. Gevoel voor *anachronisme* is dan ook kenmerkend voor modern historisch besef.⁹¹ Daarmee hangt het besef samen van onvoorspelbaarheid en grilligheid in de historische ontwikkeling: elke tijd staat immers op zichzelf en is niet slechts voorgeschiedenis van de erop volgende tijden. Elke tijd heeft mogelijkheden in zich die later niet gerealiseerd blijken te worden en mogelijkheden die wél gerealiseerd worden. Een directe lijn van verleden naar heden kon dus niet zomaar worden getrokken, want dat zou leiden tot een tekort aan belangstelling voor niet-gerealiseerde mogelijkheden en een overwaardering van de wel-gerealiseerde,

86 Ankersmit (2007), p. 350, 367, 375, 387, 406.

87 Jacob Burckhardt (1818-1897), *Weltgeschichtliche Betrachtungen*. Geciteerd door Ankersmit (2007), p. 361.

88 Leopold von Ranke (1795-1886) in diens *Vorträge vor König Max von Bayern* (1856). Geciteerd door Picard (1927), p. 237.

89 Ankersmit (1984), p. 137. ‘Hermeneutiek’ kan worden gedefinieerd als de leer van het ‘verstehen’ en vertolken.

90 Ankersmit (1984), p. 152. Van der Dussen (1988), p. 85.

91 Blaas (1988), p. ix.

waardoor geen recht meer werd gedaan aan de tijd zelf. Er ontstond aandacht voor het onvoorspelbare en toevallige (*contingentie*) in de historische ontwikkeling.

Uit het moderne historische besef zoals dat zich in de laatste drie eeuwen heeft ontwikkeld kunnen drie sleutelcategorieën worden afgeleid van een historisch tijdsbewustzijn:

- periodisering,
- anachronisme, en
- contingentie.

Verderop in dit hoofdstuk zullen deze drie concepten nader worden toegelicht en uitgewerkt.

Ensceneringen van de tijd

De ‘paradox van de hermeneutiek’ maakte al duidelijk dat de persoon van de historicus en de wijze waarop die zijn beelden van het verleden vormt, niet buiten beschouwing kunnen blijven, hoe zeer de geschiedschrijving er ook op uit is ‘recht te doen’ aan het verleden. Sinds de verschijning in 1973 van *Metahistory* van White (*1928) heeft de vorm waarin de historicus zijn beeld van het verleden giet, grote aandacht gekregen in de filosofie van de geschiedenis.⁹² Daarbij werd een nogal radicale stap gezet ten opzichte van het historisme. White liet het idee varen dat het moest gaan om ‘de gebeurtenissen zelf’ en ging ervan uit dat geschiedenis alleen als tekst bestaat, als ‘*verbal structure in the form of narrative prose*’, bedoeld als een model of icoon dat structuren en processen in het verleden representeert en op die manier verklaart.⁹³ Van de ‘*unprocessed historical record*’ in de vorm van een kroniek maakt de historicus eerst verhalen door gebeurtenissen te zien als begin, midden of eind van een bepaalde ontwikkeling. Vervolgens ‘ensceneert’ de historicus deze verhalen zodanig dat ze een bepaalde betekenis krijgen. Er is dus geen sprake van dat de historicus verhalen in het verleden ‘ontdekt’ of ‘blootlegt’; hij *maakt* verhalen en ensceneringen via de literaire vorm die hij kiest voor zijn historisch narratief.⁹⁴ De relatie tussen het objectieve verloop van de tijd – zoals weerspiegeld in de kroniek – en de subjectieve vorm waarin de historicus zijn beeld van de tijd opstelt, werd door White dus zó weergegeven dat de enscenering door de historicus, het subjectieve element, daarin een hoofdrol speelt: het ‘narratief’ van de historicus geeft vorm aan de historische tijd. Buiten dat narratief om bestaat geen historische tijd. De ‘objectieve’ chronologie van de gebeurtenissen is van ondergeschikt belang (en bestaat buiten de tekst waarin ze wordt weergegeven trouwens ook niet). ‘*Histories gain part of their explanatory effect by their success in making stories out of mere chronicles.*’⁹⁵

92 Ankersmit (2007), p. 12, 16.

93 White (1973), p. 2.

94 White (1973), p. 5-7.

95 White (1985), p. 83.

Het werk van White betekende volgens sommigen een keerpunt in de geschiedfilosofie.⁹⁶ Voor wat betreft het historische tijdsbewustzijn leek de 'werkelijk geleefde tijd' er steeds minder toe te doen. Zo stelt Ankersmit in het voetspoor van Mink (1921-1983) dat de historicus de werkelijk geleefde tijd teniet moet doen en voegt daaraan toe dat algemeen erkende meesterwerken van de twintigste-eeuwse historiografie zeer weinig jaartallen bevatten. Hij citeert met instemming Minks these dat *'time is not the essence of narratives'*.⁹⁷ In de mate waarin de historicus zijn toevlucht moet nemen tot chronologische opsommingen, is zijn werk minder geslaagd. Sommige 'narrativistische' filosofen gaan zover dat zij de objectieve tijd als van geen belang voor de historicus beschouwen: alles gaat om de compositie van de geschiedschrijver die de objectieve tijd overstijgt.⁹⁸

Ricoeur meent dat het narratief van een historicus een brug slaat tussen objectiverende en subjectiverende benaderingen van de tijd: *'Time becomes human to the extent that it is articulated through a narrative mode, and narrative attains its full meaning when it becomes a condition of temporal existence.'*⁹⁹ Hij wijst hierbij op de analyse die Aristoteles in zijn *Poetica* geeft van de enscenering of plot (*muthos*) die kenmerkend is voor een narratief. De *Poetica* is weliswaar een analyse van de Griekse tragedie, maar Ricoeur meent dat deze opgaat voor iedere vorm van narratief, ook het historische. In een tragedie, aldus Aristoteles, worden handelingen nagebootst, maar het gaat daarbij niet om nabootsing zonder meer van de werkelijkheid. De handelingen worden in een bepaald verband aan de toeschouwer voorgeschoteld. Dit is de 'muthos': de 'compositie van de handelingen' (*hè toon pragmatoon sustasis*) die Aristoteles als het belangrijkste element van de tragedie beschouwt.¹⁰⁰ Een tragedie kan niet zomaar ergens beginnen, maar moet een overdacht begin, midden en eind hebben. De slechtste plots zijn die, welke slechts 'episodisch' zijn, dat wil zeggen dat de opeenvolging van de gebeurtenissen geen logica, waarschijnlijkheid (*eikos*) of noodzakelijkheid (*anankè*) vertoont.¹⁰¹ (Het woord 'episodisch' moet hier naar zijn oorspronkelijke Griekse betekenis worden opgevat: iets dat er zomaar bijkomt en geen deel uitmaakt van een logisch geheel.)

De historicus, zegt Ricoeur, heeft te maken met een geprefigureerde tijd, d.w.z. het tijdsverloop zoals dat zich in werkelijkheid heeft voltrokken, maar hij kan deze in zijn werk niet zonder meer nabootsen. Hij zet hem daarom om in een geconfigureerde tijd, dat is de tijd zoals die door de historicus in zijn werk wordt gecomponeerd. Het resultaat is een gerefigureerde tijd: de tijdservaring zoals die bij de lezer van een historisch werk ontstaat.¹⁰² Het ingrijpen van de historicus en zijn lezer in de geprefigureerde tijd is een noodzakelijkheid. Een historisch narratief kan immers nooit 'de gehele tijd' omvatten, en ook niet 'zomaar een tijd'. Het moet een begin, een midden en een eind hebben, een juiste omvang, en een bepaald thema. Het kan niet zomaar de gebeurtenissen

96 Vann (1998), p. 143.

97 Ankersmit (1989), p. 22-23. Verwijzing naar L.O. Mink, *Historical Understanding* (1987), p. 30.

98 Jenkins (1991), p. 15, 23.

99 Ricoeur (1984), p. 52.

100 Aristoteles, *Poetica* 1450a: 15.

101 Aristoteles, *Poetica* 1451b: 35.

102 Ricoeur (1984), p. 54.

zoals ze zich hebben voorgedaan chronologisch volgen, want dat zou een weinig begrijpelijk geheel opleveren, een geheel dat lijkt op een werk met een ‘episodische’ plot volgens Aristoteles. Zo’n geschiedenis zou de aanblik krijgen van een middeleeuwse kroniek, waarin jaartallen de compositie regeren.

Tegenover de opvatting van de narrativisten die het belang van het objectieve tijdsverloop voor het geschiedbeeld sterk relativeert, heeft Carr de gedachte naar voren gebracht dat gebeurtenissen helemaal niet naar believen als begin, midden of eind van iets kunnen worden opgevat, omdat structuren met begin, midden en eind wel degelijk in de werkelijk geleefde tijd aanwezig zijn. De geleefde tijd kan soms weliswaar het karakter hebben van een ‘temporele chaos’ als hij uit niet meer lijkt te bestaan dan alleen maar ‘het een na het ander’, maar in het ‘in de tijd zijn’ kan ook een narratieve structuur aanwezig zijn: *‘The narrative grasp of the story-teller is not a leap beyond time but a way of being in time.’*¹⁰³ Geleefde tijd vertoont volgens Carr narratieve aspecten. Zo is de inauguratie van een president voor de wijze waarop de president zelf en velen met hem die beleven duidelijk een ‘begin’, namelijk van een presidentschap. Ons hele bestaan is slechts mogelijk omdat wij ons voortdurend bewust zijn van onze bedoelingen die samenhangen met ons beeld van verleden en toekomst; daardoor heeft ook de werkelijk geleefde tijd een narratieve structuur. In dezelfde trant redeneert Carter in een artikel waarin hij de aankoop van land - waarop later de stad Melbourne zou verrijzen – van Australische *aborigines* als voorbeeld gebruikt. Die aankoop maakte op het moment waarop deze plaatsvond reeds deel uit van een verhaal. *‘Planning something or assessing what you have or haven’t done involves projecting the chronology of actual or possible action into the meta-chronology of preview or review, turning the articulation of time on itself. To this extent, anticipation and memory, even protention and retention, are narrative in form even though their objects are ordered chronologies rather than meta-chronologies in their own right.’*¹⁰⁴ (Met een meta-chronologie bedoelt Carter de vormgegeven tijd, die Ricoeur aanduidt als ‘geconfigureerd’). Volgens Carter ligt de werkelijkheid wel degelijk klaar om als verhaal gelezen te worden. Er zijn alleen heel veel verhalen om uit te kiezen en al die verhalen overlappen elkaar als een onontwarbare knoop.

Bij zowel Carr, Ricoeur als Carter doen de objectieve tijd en de werkelijk geleefde tijd ertoe in een historisch narratief. Dat standpunt lijkt plausibel, omdat het negeren van de objectieve tijd zou kunnen neerkomen op een *‘anything goes’*, wat duidelijk in strijd is met de mores van de geschiedwetenschap. De paradoxale conclusie waarop dit alles neerkomt is dat enerzijds ervaring van een historische tijd pas goed mogelijk wordt door de ensceneringen die de historicus aanbrengt (de werkelijk geleefde tijd is immers voorgoed verdwenen en kan als zodanig niet meer ervaren worden), maar dat anderzijds het ‘configurerende werk’ van de historicus niet buiten de ‘geprefigureerde tijd’ om kan plaatsvinden.

103 Carr (1986), p. 89.

104 Carter (2003), p. 15.

Geïnspireerd door een essay van White over het historisch narratief als literair vormgegeven product¹⁰⁵ heeft de socioloog Zerubavel (*1948) zich gezet aan een inventarisatie van soorten enceneringen van tijd, niet zozeer in narratieven van professionele historici, als wel in de collectieve herinnering van samenlevingen.¹⁰⁶ Niettemin spelen de soorten *plotlines* die hij onderscheidt ook in het werk van historici een rol en komen ze ook gedeeltelijk uit het werk van historici voort. Als eerste voert Zerubavel de 'vooruitgang' en diens tegenhanger 'verval' op. De vooruitgangsenscenering gaat uit van het beginsel 'later is beter', terwijl die van verval vaak gepaard gaat met gevoelens van nostalgie en dromen over een goede oude tijd. Combinatie van het vooruitgangs- en vervalperspectief levert een samengestelde plot op die bestaat uit een zigzaglijn van vooruitgang en verval, waarin telkens belangrijke 'keerpunten' worden onderscheiden.

Lineaire enceneringen kunnen worden geplaatst tegenover cyclische. In een lineaire ontwikkelingslijn staat telkens elk volgend stadium op de schouders van zijn voorganger. Zerubavel merkt hierbij op dat lineaire beschrijvingen de neiging hebben teleologisch en deterministisch te worden, waarbij hij als kritische kanttekening plaatst dat de 'werkelijke' historische ontwikkeling contingent is. Een cyclische encenering gaat uit van een zich steeds herhalende geschiedenis. Hoewel deze encenering van de tijd in onze cultuur wat op de achtergrond is geraakt, zijn er toch veel zich herhalende patronen (bijv. de steeds terugkerende vier jaar durende ambtstermijnen van Amerikaanse presidenten) en zijn veel mensen ook geneigd om bij ontwikkelingen die op elkaar lijken naar analogieën te zoeken: geschiedenis die 'rijmt'.

De laatste twee soorten enceneringen van Zerubavel hebben te maken met de intensiteit van het beeld van het verleden: sommige perioden worden als 'vol' en andere als relatief 'leeg' ervaren. Zo zouden de vijf jaren van de Duitse bezetting in de Nederlandse collectieve herinnering een voorbeeld zijn van een relatief 'volle' periode die veel aandacht trekt en ook veel herdachte feiten oplevert. In samenhang hiermee worden 'geleidelijke' en 'schoksgewijze' ontwikkelingen onderscheiden. Deze beelden corresponderen niet met het werkelijke tijdsverloop, aldus Zerubavel, want daarin is iedere periode even 'vol'.

In een kritische bespreking van het werk van Zerubavel verwijt de antropoloog Fabian hem dat hij ten onrechte steeds de 'werkelijke' tijd stelt tegenover de sociale 'verdichtels' (*figments*) die samenlevingen daarvan maken.¹⁰⁷ De 'werkelijke tijd' kan helemaal geen object van studie zijn, aldus Fabian, omdat deze immers voortdurend vervliegt en omdat de onderzoeker zelf zich binnen deze tijd bevindt. Er is dus geen basis om, zoals Zerubavel doet, zich te manoeuvreren in een positie van iemand die kan beoordelen wat de sociale herinnering 'goed' of 'fout' doet.

Deze kritiek raakt aan het kernpunt van de discussie over de relatie tussen het historisch narratief en de objectieve tijd. Is er alleen maar sprake van encenering en literaire vormgeving, zoals narrativistische filosofen beweren? Historici hebben moeite met dergelijke constatering, zoals blijkt uit het werk van Carr en Carter. Zij werpen,

105 White (1985).

106 Zerubavel (2003), p. 11-36.

107 Fabian (2005).

zegt Ricoeur, vaak een ‘wantrouwige blik’ op de ‘subjectieve tijd van de filosofen.’¹⁰⁸ Volgens Jonker is tijd ‘meer dan een culturele constructie, ze kent extratekstuele aspecten. Als geschiedbeoefening al een harde paradigmatische kern heeft, dan is dat de chronologie.’¹⁰⁹ Met het noemen van een ‘harde paradigmatische kern’ refereert hij aan de wetenschappelijkheid van geschiedenis. Maar de sleutelrol van het narratief in het vormgeven aan historische tijd impliceert volgens Ricoeur geen opoffering van de wetenschappelijke ambities van geschiedschrijving aan subjectivisme: ‘My thesis rests on the assertion of an indirect connection of derivation, by which historical knowledge proceeds from our narrative understanding without losing anything of its scientific ambition.’¹¹⁰ Bij het configureren van tijd speelt datgene wat Jonker de ‘harde paradigmatische kern’ van de geschiedbeoefening noemt wel een rol. Het gaat er nu om vast te stellen op welke manier dat gebeurt, om zo te komen tot wat men zou kunnen beschouwen als de kenmerken van een historische encensering van de tijd.

Ricoeur onderscheidt drie ‘reflectieve instrumenten’ die door de historicus worden aangewend om een brug te slaan tussen ‘geleefde tijd’ en ‘objectieve tijd’, resulterend in ‘historische tijd’: de kalender, de opeenvolgende generaties, en sporen en documenten.¹¹¹ Van elk van deze drie kan worden gezegd dat ze ‘objectieve’ en ‘subjectieve’ kanten hebben: objectief in die zin dat ze als ‘gegeven’ bestaan, en subjectief doordat ze een bepaalde rol spelen in de beeldvorming over tijd. Zo kan van de kalender worden gezegd dat deze min of meer objectief bestaat als er geen gebeurtenissen aan worden gekoppeld, zoals een lege agenda die men aanschafft aan het begin van een nieuw jaar. Subjectief wordt de kalender als hij met gebeurtenissen gevuld wordt. Het samenleven van mensen van verschillende generaties naast elkaar is een objectief gegeven in het menselijk bestaan, maar dat krijgt subjectieve kanten als daaraan een verhaal wordt gekoppeld over ‘vroeger’ en ‘nu’. Zo ook met het bestaan van overblijfselen uit het verleden in de vorm van sporen en documenten: dat ze er zijn is een objectief gegeven, maar zodra ze gebruikt worden voor historische beeldvorming krijgen ze een subjectieve lading.

Uit de theorievorming over encensering van de historische tijd als bemiddelend tussen objectieve tijd en subjectieve beeldvorming kunnen drie sleutelcategorieën worden afgeleid van een historisch tijdsbewustzijn:

- chronologie (de kalender),
- generaties, en
- overblijfselen.

Uit twee hoofdmomenten uit de ontwikkeling van het historisch tijdsbewustzijn, namelijk het besef van een breuk in de tweede helft van de achttiende eeuw, en de aandacht voor de rol van het historisch narratief in de tweede helft van de twintigste eeuw, konden zes centrale concepten van een historisch tijdsbewustzijn worden afgeleid. Het zijn

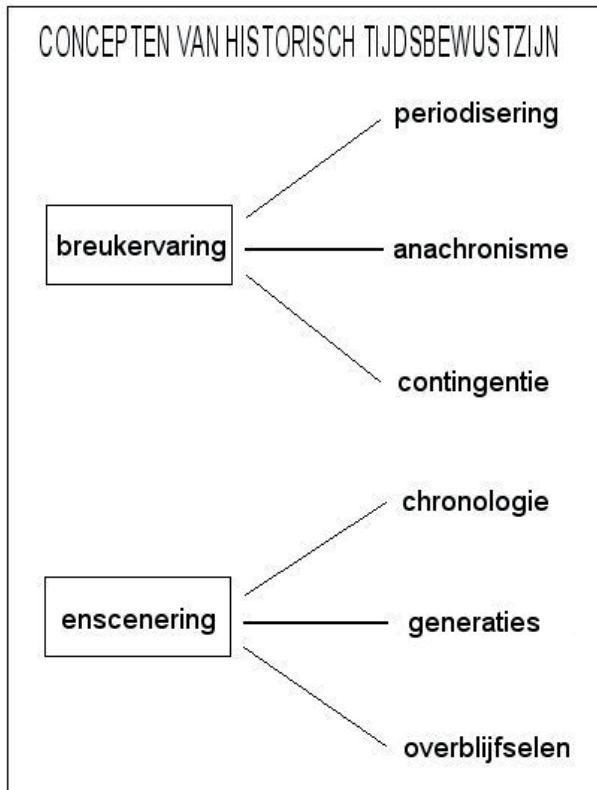
108 Ricoeur (1984), p. 227.

109 Jonker (2001b), p. 174.

110 Ricoeur (1984), p. 92.

111 Ricoeur (1988), p. 104.

zes concepten die van belang kunnen zijn voor het geschiedenisonderwijs. In figuur 2-1 worden de zes sleutelconcepten weergegeven. In het hierna volgende worden ze nader toegelicht in deze volgorde: chronologie, periodisering, generaties, overblijfselen, anachronisme en contingentie. Deze volgorde is gekozen omdat tussen chronologie en periodisering samenhang bestaat, tussen generaties en overblijfselen, en tussen anachronisme en contingentie. Na de toelichting op de afzonderlijke concepten zal op deze samenhangen worden ingegaan.

Figuur 2.1 Historisch tijdsbewustzijn in sleutelconcepten

Zes concepten van historisch tijdsbewustzijn

Chronologie. De kalender is een hulpmiddel dat bemiddelt tussen de subjectieve geleefde tijd en de objectieve natuurlijke tijd. De linguïst Benveniste (1902-1976) besteedt in zijn beschrijving van de taalmiddelen die mensen aanwenden om tijd tot uitdrukking te brengen aandacht aan de kalender als een middel om de geleefde tijd (*temps*

chronique) te objectiveren.¹¹² Kalenders doen dat door een ‘nulpunt’ te kiezen van waaraf jaren kunnen worden geteld en georiënteerd als vóór en ná dat punt (voor de westerse jaartelling het veronderstelde tijdstip van de geboorte van Christus), ze geven richting aan de tijd door deze voor te stellen als een continue lijn naar en vanaf het nulpunt, en ze verschaffen middelen om de tijd te meten door deze in te delen, bijvoorbeeld in eeuwen. Deze drie middelen zijn op zichzelf ‘leeg’, ze zijn onafhankelijk van de gebeurtenissen die ze beschrijven (anders gezegd: alle gebeurtenissen passen erin), en in die zin objectief. Maar als culturele uiting zijn ze uiteraard niet objectief.

De keuze van een nulpunt is verbonden aan het gevoel van mensen dat er een nieuwe tijd begint. Behalve voor het veronderstelde moment van Christus’ geboorte is door verschillende culturen bijvoorbeeld gekozen voor de stichting van Rome, Mohammeds tocht van Mekka naar Medina, het begin van de Franse Revolutie of het volgens de oudtestamentische overlevering te berekenen moment van schepping van de wereld. Daaraan zijn nulervaringen toe te voegen als die van de Cambodjaanse dictator Pol Pot die het jaar 1975, waarin hij aan de macht kwam, als beginpunt wilde definiëren, of het idee van ‘*Berlin Stunde Null*’ na de verwoestende bombardementen op Duitsland in de Tweede Wereldoorlog.¹¹³ De betiteling van de grond onder de verwoeste *twin towers* in New York in 2001 als *ground zero* duidt wellicht op iets soortgelijks. Hoe subjectief de keuze echter ook is, een kalender zonder een nulpunt kan niet bestaan.

Ook de voorstelling van de kalendertijd als lineair, met elkaar opvolgende jaren, is een culturele constructie. In principe heeft de natuurlijke, kosmologische tijd eerder een cyclische dan een lineaire structuur: de zon komt iedere dag weer op en verschijnselen in de natuur keren jaarlijks terug. In veel culturen is de ‘eeuwige terugkeer’ van de tijd, verbonden met de daarbij behorende steeds opnieuw opgevoerde rituelen, toonaangevend. Het cyclische patroon is dan ook eerder bepalend voor de menselijke tijdservaring dan het in de historische tijdservaring gebruikelijke lineaire patroon.¹¹⁴ In de westerse cultuur zijn belangrijke resten van het cyclische patroon aanwezig, bijvoorbeeld in de beleving van de week, waarin men zich in ieder weekend ‘herschep’t door ‘recreatie’. Het weekend is in die zin ‘heilig’ en de week ‘profaan’.¹¹⁵ Op een andere schaal geldt dat ook voor terugkerende vakanties en jaarlijks terugkerende vierdagen. Voor het overige wordt het westerse tijdsbewustzijn echter meer door het beeld van een lineair tijdsverloop bepaald.

De objectiverende maat die de chronologie aan de tijdservaring oplegt, staat vrij ver af van de persoonlijke tijdservaring. Dat wordt geïllustreerd door het feit dat we moeten opzoeken wat voor datum het is, maar dat we ‘beleefde dagen’, zoals de dag van een huwelijk, van de geboorte van een kind of van een verhuizing, gemakkelijk onthouden en in de tijd plaatsen. Het is dan ook gemakkelijker tijdsvoorstellingen te hebben in de vorm van ‘het was tussen mijn verhuizing en mijn nieuwe baan’, dan in de vorm van ‘het was in het jaar x of y’. De ‘*ideational time*’ (tijd zoals we ons die voorstellen en

112 Benveniste (1974), p. 71.

113 Zerubavel (2003), p. 91.

114 Eliade (1991), p. 141. Aveni (2002), p. 291.

115 Aveni (2002), p. 56.

beschrijven) en *'lived time'* (tijd zoals we die beleven) komen niet met elkaar overeen, omdat bij de beschrijving vaker gebruik wordt gemaakt van kalender en klok dan bij de beleving.¹¹⁶

De chronologie maakt het mogelijk volgordes te bepalen, maar maakt op zichzelf geen onderscheid tussen verleden en toekomst, omdat hij immers altijd gewoon doorloopt. Ook dat suggereert afstand tussen de persoonlijke tijdsbeleving en de kalender-tijd.¹¹⁷ Chronologie is een 'B-reeks' in de zin van McTaggart en daarom zou zonder persoonlijke tijdsbeleving of invulling van de kalendertijd met gebeurtenissen eigenlijk geen sprake zijn van tijd. Maar de objectiverende maat van tijdsvolgorde en duur stelt ook grenzen aan wat binnen historische narratieven aan ensceneringen mogelijk is. In die zin snijdt de kritiek van Zerubavel op wat in sommige ensceneringen van de tijd wordt gedaan dus wel degelijk hout. Chronologie maakt het ons mogelijk te bepalen 'waar wij zijn in de tijd' in relatie tot alles wat er verder nog gebeurd is; bovendien kunnen gebeurtenissen die zich tegelijkertijd hebben afgespeeld worden gerekend tot één geheel dat mogelijk enige samenhang vertoont.¹¹⁸ Chronologie impliceert een gedisciplineerdheid van denken die grenzen stelt aan de vrijheid van de historicus om de tijd naar eigen voorkeur te ensceneren.

Periodisering. Net als de chronologische datering kent de activiteit van periodisering aspecten van objectieve en subjectieve tijd. Het onderscheiden van historische perioden heeft enerzijds te maken met hun kalendertijd: hun beginpunt, hun eindpunt en hun duur worden uitgedrukt in objectieve tijd. Anderzijds representeert een periode ook iets kwalitatiefs: hij wordt gekenmerkt door bepaalde gebeurtenissen en verschijnselen die hem typeren en onderscheiden van andere perioden.¹¹⁹ Jordanova spreekt van een spanning tussen deze twee aspecten van periodisering die onlosmakelijk verbonden zijn met het werk van de historicus.¹²⁰ Het subjectieve aspect is bij periodisering belangrijker dan bij chronologie.

Dat er iets wringt tussen het objectieve en het subjectieve karakter van perioden, wordt duidelijk uit eindeloze discussies over de 'juiste' tijdstippen waarop ze beginnen en eindigen. Een klassiek voorbeeld hiervan is de discussie over het begin- en eindpunt van de Middeleeuwen.¹²¹ Het probleem komt neer op het spanningsveld dat hiervoor reeds beschreven is onder 'ensceneringen van tijd'. In hoeverre is er in de 'werkelijk geleefde tijd' slechts sprake van een 'temporele chaos' van 'het één na het ander', waarop pas greep kan worden verkregen via bewust door de historicus vormgegeven enscenering? In hoeverre bestaan er in de werkelijk geleefde tijd narratieve structuren en dus ook periodisering in rudimentaire vorm?

116 Aveni (2002), p.139.

117 Ricoeur (1988), p. 107.

118 Ricoeur (1988), p. 108.

119 Blaas (2001). Ebels-Hoving (1989).

120 Jordanova (2006), p. 107.

121 Ankersmit (1984), p. 194.

Deze kwesties komen tot uiting in verschillende voorkeuren onder historici inzake het periodiseren. Men kan besluiten tot zo kleurloos mogelijke periodebenamingen in een streven om aan de 'historische werkelijkheid' geen zaken op te dringen die daaraan geen recht zouden doen. Daarvoor heeft Huizinga (1872-1945) ooit gepleit: elke naam van een tijdperk waarachter men teveel zoekt, verstoort het begrip, daarom kan men maar het best namen kiezen 'die het stempel van hun ongemotiveerdheid zelf op het voorhoofd dragen',¹²² bijvoorbeeld gewoon genummerde eeuwen. Maar men kan ook besluiten dat refereren aan de 'werkelijk geleefde tijd' bij historische beeldvorming weinig zin heeft, uitgaand van de onderkenning dat buiten de beeldvorming van de historicus om helemaal geen historische tijd bestaat: 'historical facts are timeless and discontinuous until woven together in stories'.¹²³ Zo'n besef zou pleiten voor sterk interpretatieve keuzen, waarbij perioden duidelijke en zelfs pregnante benamingen krijgen, waarvan paradoxaal genoeg Huizinga zelf een zeer bekend voorbeeld heeft gegeven met zijn typering van de veertiende en vijftiende eeuw als 'Herfsttij der Middeleeuwen'.

Het probleem van continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis houdt nauw verband met dat van periodisering.¹²⁴ (Dis)continuïteit kan pas worden geconstateerd door twee momenten in de tijd met elkaar te vergelijken, wat 'in de geleefde tijd zelf' nooit mogelijk is. In de 'geleefde tijd' bestaat geen (dis)continuïteit; het constateren ervan is alleen op grond van historische beeldvorming mogelijk. Afhankelijk van het perspectief dat de historicus daarbij kiest, vallen discontinuïteiten al dan niet in het oog. Daarom kan ook niet worden gezegd dat vastgestelde discontinuïteiten tot bepaalde periodisering dwingen. Niettemin onderscheidt men in de historische beeldvorming duidelijk van elkaar te onderscheiden 'tijden' waartussen onmiskenbare verschillen worden vastgesteld, en soms ook overeenkomsten, alles afhankelijk van het perspectief van de historicus. Zo is de indeling van de geschiedenis van Nederland in een periode 'voor de oorlog' en een periode 'na de oorlog', waarbij 10 mei 1940 het karakter krijgt van een keerpunt, geen onvermijdelijke keuze die zonder meer uit 'de feiten' voortvloeit.¹²⁵ Hetzelfde geldt voor het interpreteren van 11 september 2001 als een keerpunt in de wereldgeschiedenis.¹²⁶

De Franse historicus Braudel (1902-1985) onderscheidde veranderingsprocessen met een verschillend tempo: evenementieel (kort, afhankelijk van incidentele gebeurtenissen), conjunctureel (met cycli van één tot enkele decennia) en structureel (de lange duur van bijna onbeweeglijke factoren). Hij was geneigd aan het tempo van de lange duur (*longue durée*) meer verklarende kracht toe te kennen dan aan de oppervlakkige rimpelingen van de gebeurtenisgeschiedenis.¹²⁷ Dit heeft te maken met een opvatting van geschiedschrijving als een poging om vast te leggen 'hoe het werkelijk was' (zie hierna onder 'anachronisme'). Een opvatting die ervan uitgaat dat het verleden zoals het

122 Huizinga (1950), p. 93.

123 Lowenthal (1985), p. 220.

124 Romein (1976). Ankersmit (1984), p. 193.

125 Blom (1989).

126 Jordanova (2006), p. 106.

127 Braudel (1979).

werkelijk was niet meer bestaat en daarom definitief onbereikbaar is geworden, zodat we alleen te maken hebben met historische beeldvorming, zal onderkennen dat elk van de drie soorten van duur even veel recht hebben in een beschrijving van het verleden te worden betrokken.

Een verschijnsel dat met historische periodisering samenhangt is wat Zerubavel 'intra-periodic lumping' en 'inter-periodic splitting' noemt.¹²⁸ Bij de beeldvorming over verschillende perioden is men geneigd de afstand *tussen* twee perioden en het kwalitatieve onderscheid dat daarmee samenhangt als groot te beschouwen. Wat *binnen* een periode plaatsvindt wordt echter vaak als van kortere duur en van één en dezelfde soort beschouwd. Ook hier is sprake van spanning tussen historische beeldvorming en 'objectieve tijd'. Zo heeft men beslist de objectieve tijdrekening nodig om tot zich te laten doordringen dat de tijdsafstand tussen de eerste Egyptische farao Menes (ca 3100 v.C.) en de laatste farao Psammetichus III (die in 525 v.C. door de Perzen verslagen werd) groter is dan de tijdsafstand tussen Psammetichus III en ons. Toch behoren 'faraos' voor ons doorgaans tot één categorie. Tegenover het objectieve tijdsverloop staat - zeker in het geval van het oude Egypte - het relatief lage tempo van verandering, waardoor het benoemen van vorsten die op een onderlinge tijdsafstand van bijna 2600 jaar van elkaar staan als behorend tot één categorie toch gerechtvaardigd lijkt. Vreemd, of misschien veelzeggend genoeg, spreken we in zo'n geval soms ook van 'traagheid van de tijd', terwijl het objectieve tijdsverloop uiteraard niet van tempo kan veranderen.

Generaties. Het samenleven van mensen van verschillende leeftijd is een gegeven dat een brug kan slaan tussen de tijd van het eigen leven en de - eerder begonnen - tijd van het leven van anderen. Daarbij is iets merkwaardigs aan de hand. Met mensen met wie men samenleeft in één groep (een familie, een dorpsgemeenschap of zelfs een natie) kan een wij-gevoel bestaan, terwijl dat in beginsel niet kan bestaan met mensen uit het verleden die men niet via persoonlijk contact kan kennen. Iemand van een oudere generatie is deels tijdgenoot, deels historische persoon uit een andere tijd: hij is deels een persoon die men uit eigen ervaring kan kennen en deels een persoon die behoort tot een niet direct kenbaar verleden.

De socioloog Schütz (1899-1959) maakte in zijn beschrijving van intermenselijke relaties onderscheid tussen 'Mitmenschen' en 'Nebemenschen': mensen die men persoonlijk kent uit eigen ervaring, en mensen die men alleen kent via anderen.¹²⁹ Die laatsten kunnen weer onderscheiden worden in personen van wie men de gedachte-stroom nog min of meer zou kunnen reconstrueren, en personen op grotere afstand, van wie men geen beeld heeft van hun gedachtestroom. Dergelijke mensen bestaan alleen als 'ideaaltype' - een term die Schütz ontleende aan Weber (1864-1920). Verwachtingen en gedachten omtrent zulke personen worden afgeleid uit de eigen ervaringswereld, daarbij abstraherend van het persoonlijke; zo verwacht men bijvoorbeeld van de postbode dat hij de post bezorgt, ongeacht de persoonlijkheid die hij is.¹³⁰

128 Zerubavel (1996). Zerubavel (2003), p. 87.

129 Schütz (1972), p. 142.

130 Schütz (1972), p. 184.

Met mensen die behoren tot de *'Mitmenschen'* of met nabije *'Nebemensen'* kan men een wij-relatie aangaan, resp. een directe of een indirecte, maar met mensen op grotere afstand bestaat alleen een zij-relatie.

Met mensen van een oudere generatie is een wij-relatie mogelijk, hoewel ze gedeeltelijk geleefd hebben in een tijd voorafgaand aan die van het eigen leven. Zij kunnen weer vertellen over mensen die zij persoonlijk hebben gekend, zodat met diegenen een indirecte wij-relatie kan ontstaan. Maar uiteindelijk is er sprake van een overgang naar mensen in het verleden met wie alleen een zij-relatie mogelijk is. Schütz maakt onderscheid tussen een wereld van tijdgenoten, opvolgers en voorgangers. De wereld van voorgangers definieert hij als die welke bestond vóór iemands geboorte. Door het voortleven van ouderen uit een 'andere' wereld in de eigen wereld is de scheiding tussen de wereld van de voorgangers en die van de tijdgenoten niet absoluut.¹³¹

De wereld van samenlevende generaties is ingewikkelder dan uit het onderscheid van tijdgenoten en voorgangers blijkt. De socioloog Mannheim (1893-1947) wijst in dit verband op het werk van de historicus Dilthey (1833-1911) en van de kunsthistoricus Pinder (1878-1947).¹³² Dilthey benadrukte dat mensen van verschillende generaties in één periode toch dezelfde ervaringen opdoen en omgeven worden door één en dezelfde tijdgeest, terwijl Pinder juist het idee van de 'ongelijktijdigheid van het gelijktijdige' naar voren bracht: elke generatie leeft in zijn eigen levensfase met een eigen innerlijk doel (entelechie), dat verschilt van dat van andere generaties die niettemin tijdgenoten zijn. In dezelfde trant redeneert Carr waar hij erop wijst dat het samenleven van generaties neerkomt op het naast elkaar bestaan van mensen 'met verschillende elkaar overlappende narratieven', ieder in een verschillend stadium van zijn leven, met een eigen achtergrond en eigen doelen.¹³³ Giesen spreekt hier van *'divided memories'*.¹³⁴ Oudere generaties behoren dan eerder tot de voorgangers dan tot de tijdgenoten. Niettemin kan er tussen verschillende generaties een wij-relatie bestaan. Ouderen hebben ook weer dergelijke relaties (gehad) met hún voorgangers, aldus Carr, waardoor een vorm van historische continuïteit ontstaat waarin erfenissen steeds worden doorgegeven, gepaard aan een wij-gevoel op langere termijn.¹³⁵

De vraag is hoe de kwestie van de wij-relaties en de zij-relaties in verband kan worden gebracht met het historische tijdsbewustzijn. In de beschouwingen van Carr is vaak een wat hij noemt *'pre-thematic historical awareness'* aan de orde, een bewustzijn van een verleden dat geen resultaat is van bewuste studie, maar dat hij niettemin 'historisch' noemt. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Oakeshott die een verleden alleen 'historisch' noemt als het voortkomt uit doelbewuste studie.¹³⁶ Schütz had als oogmerk te beschrijven hoe wij-relaties en zij-relaties functioneren in de menselijke samenle-

131 Schütz (1972), p. 207.

132 Mannheim (1952), p. 281-286. De geciteerde werken zijn: Dilthey, *Über das Studium der Geschichte, der Wissenschaften vom Menschen, der Gesellschaft und dem Staat* (1875), en Pinder, *Das Problem der Generationen in der Kunstgeschichte Europas* (1926).

133 Carr (1986), p. 113.

134 Giesen (2004).

135 Carr (1986), p. 163. Zerubavel (2003), p. 59.

136 Oakeshott (1983), p. 30-32.

ving op een bepaald moment, die onder andere gezien kan worden als een samenleving van voorgangers, tijdgenoten en opvolgers. Het ging hem er niet om een bewust bestudeerd historisch verleden te beschrijven en analyseren. Dit kan aanleiding zijn de standpunten van Schütz en Carr inzake de 'voorgangers' waarmee wij-relaties mogelijk zijn, te relativiseren. In het voorgaande is betoogd dat tot het historische tijdsbewustzijn een gevoel behoort van breuk en afstand tot andere tijden. Het ontwikkelen van een wij-relatie ook met mensen die men niet persoonlijk kent, gaat in een tegenovergestelde richting. Men kan zich daarom afvragen of een historisch tijdsbewustzijn niet eerder gebaseerd is op de afstand van een zij-relatie dan op de nabijheid van een wij-relatie.

Hoe boven-historisch is een groep? Jordanova beschrijft hoe, vooral in de Verenigde Staten, gemeend wordt dat joodse geschiedenis door joden, zwarte geschiedenis door zwarten en vrouwengeschiedenis door vrouwen zou moeten worden beschreven, omdat een 'buitenstaander' deze niet zou kunnen begrijpen. Maar dan zou moeten worden aangenomen dat vrouw, zwart of joods zijn tijdloze categorieën zijn.¹³⁷ Daarmee stuiten we op een soortgelijke paradox als de eerder besproken paradox van de hermeneutiek. Bij geschiedenis gaat het om de beschrijving van 'andere tijden', waarin niet de wij-relatie, maar juist de zij-relatie typerend is voor de verhouding tussen historicus en zijn object. Daarom is er geen reden om vrouwengeschiedenis door vrouwen, zwarte geschiedenis door zwarten en joodse geschiedenis door joden te laten beschrijven.

De vermelding van Russell (1872-1970) in diens *Autobiografie* uit 1967 dat hij zich uit zijn vroegste jeugd nog gesprekken herinnerde over het bezoek van zijn grootvader aan Napoleon op Elba¹³⁸, roept een bevreemdend gevoel op: Napoleon hoort immers in de wereld van de geschiedenis thuis, en gesprekken met grootvaders horen thuis in de sociale leefwereld die daarvan doorgaans wordt onderscheiden. De relatie met een historische persoon is in beginsel geen wij-relatie zoals die voorkomt in de sociale leefwereld, maar een zij-relatie zoals die bestaat met mensen die men niet persoonlijk kent, of in het geval van geschiedenis: niet persoonlijk kán kennen.

De uiterste consequentie van een historisch tijdsbewustzijn is zelfs het zien van zichzelf in het verleden als een 'andere persoon' met een (deels) andere identiteit: *'Een dergelijke overgang biedt ons dus de verwarrende situatie dat het lijkt alsof iemand plotseling iemand anders is geworden - en hij zijn vroeger zelf beschouwt als was het een ander.'*¹³⁹ Nootboom gaf hiervan een voorbeeld in de rede die hij op 12 december 2010 in Weimar uitsprak bij de aanvaarding van de Adenauer-prijs. In een bespiegeling over zichzelf en de bondskanselier zei hij: *'Een paar jaar lang zijn een oude Duitse politicus en een jonge Nederlandse schrijver tijdgenoten. Dat heb ik toen natuurlijk nooit zo beseft, en hij al helemaal niet, maar nu, misschien door die prijs, misschien ook omdat de naam de laatste tijd weer vaker opduikt, houdt hij me bezig'*¹⁴⁰; een voorbeeld van historisch denken in termen van tijdgenoten en voorgangers, en van zichzelf zien als ooit een andere persoon die op afstand kan worden geplaatst.

137 Jordanova (2006), p. 144.

138 Russell (2000), p. 14.

139 Ankersmit (2007), p. 380. Zie ook p. 414.

140 Nootboom (2010).

Anders dan Schütz en Carr neig ik ertoe een onderscheid te maken tussen mensen met wie een wij-relatie bestaat als behorend tot de wereld van de tijdgenoten, en mensen met wie een zij-relatie bestaat als behorend tot de wereld van de voorgangers. Die wereld kan in bepaalde gevallen ook de eigen vroegere wereld zijn, als men het gevoel heeft dat die in een vroeger stadium essentieel van de huidige verschilde. De zij-relatie zou dan kenmerkend zijn voor een historisch tijdsbewustzijn, zelfs als dat een 'zij-relatie' ten opzichte van een vroeger zelf inhoudt. Wat de grens is tussen de huidige wereld en een vroegere, m.a.w., wat de 'uitgestrektheid van het heden' is, brengt Ankersmit fraai onder woorden met het beeld van het oprekken van een elastiek: *'Dan kan het gebeuren dat we ineens verbaasd vaststellen dat op een bepaald moment van de menselijke existentie het verleden zich uit het heden heeft losgemaakt zonder dat we hier erg in hadden (...)* Op een bepaald (...) terrein van de menselijke existentie is het heden steeds verder opgerekt, totdat het elastiek tussen verleden en heden knapt en zich opdeelt in een deel verleden en een deel heden.¹⁴¹

Als men historisch tijdsbewustzijn definieert in samenhang met de zij-relatie, komt deze te staan tegenover de neiging van mensen om de groep waartoe zij behoren ongelimiteerd naar het verleden uit te breiden, bijvoorbeeld door over de Tachtigjarige Oorlog te spreken alsof dat een strijd was tussen 'ons' en de Spanjaarden of zelfs door de Bataafse Opstand te zien als een voorbeeld van 'burgerlijke ongehoorzaamheid' die 'ons Nederlanders' zou kenmerken.¹⁴² De grootte van de tijdsafstand is hierbij niet beslissend. Tot een historiserende benadering van de bezetting van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog zou even goed moeten behoren deze niet te zien als een confrontatie tussen 'ons' en 'de' Duitsers (beide als bovenhistorische categorie), maar tussen toenmalige Nederlanders en toenmalige Duitsers, zelfs in het geval waarin een beschouwing over de bezetting zou worden gegeven door een nog levende persoon die deze zelf heeft meegemaakt.

Overblijfselen. De wereld van de geleefde tijd is niet alleen gevuld met menselijke voorgangers en opvolgers, hij is ook vol van overblijfselen uit andere tijden. Daartoe behoren in de eerste plaats geografische basisgegevens als de loop van rivieren, de aanwezigheid van zeeën en havenplaatsen, gebergten, enz., die in de loop der eeuwen maar weinig veranderen en op die manier een natuurlijke connectie met andere tijden opleveren.¹⁴³ Niet toevallig baseerde Braudel zijn stelling over de lange duur van vrijwel onveranderlijk in de geschiedenis aanwezige factoren op een studie van de geografische gesteldheid in de wereld van de Middellandse Zee.¹⁴⁴ Behalve de aardrijkskundige situatie zijn er de culturele overblijfselen uit andere tijden, zoals monumentale gebouwen en ruïnes, sporen in het landschap, kunst- en gebruiksvoorwerpen, enz. Zulke overblijfselen gaan fungeren als een brug naar andere tijden als ze als zodanig worden opgevat

141 Ankersmit (2007), p. 420.

142 Zoals gedaan werd door Jos Palm in 'De vergeten geschiedenis van Nederland', *Vrij Nederland* 6 maart 2004, p. 30-39.

143 Zerubavel (2003), p. 41.

144 Braudel (1966), p. 13-17.

en herkend.¹⁴⁵ Eigenlijk kan de gehele ons omringende wereld worden opgevat als een overblijfsel uit andere tijden, maar doorgaans wordt het specifiek als zodanig bestude-
ren ervan gereserveerd voor bepaalde als historisch beschouwde objecten.¹⁴⁶

Dat geldt bij uitstek voor de documenten die worden bewaard in archieven en die door historici als 'bronnen' worden beschouwd. Dergelijke documenten slaan een brug naar andere tijden, omdat ze weliswaar in het heden bestaan, maar - in datzelfde heden - ervan *gedacht* kan worden dat ze in het verleden tot stand zijn gekomen als uiting van een bepaalde denkactiviteit de makers. Collingwood (1889-1943) onderscheidde op deze wijze het reële bestaan (in het heden) van historische overblijfselen en documenten van het ideële karakter ervan (het bestaan hebben in het verleden).¹⁴⁷

Het ideële bestaan van overblijfselen is cruciaal: niet het hedendaagse bestaan van het materiaal als 'historisch' is essentieel, maar de wijze waarop het door een historicus bevraagd wordt.¹⁴⁸ Dat laatste maakt het tot historisch bewijsmateriaal. In beginsel kan elk materiaal in onze leefwereld voor zulk gebruik in aanmerking komen. In dezelfde richting gaat het onderscheid dat Oakeshott maakt tussen een 'praktisch' en een 'historisch' verleden. Het praktische verleden is voortdurend onbewust aanwezig en bepaalt verwachtingspatronen en handelen, ongeveer op de wijze van het drievoudig heden van Augustinus en het 'nu' inclusief retentie en protentie bij Husserl. Van een historisch verleden is sprake als het heden *doelbewust* bestudeerd wordt met het oogmerk een beeld van het verleden te ontwerpen, zoals bij de 'secundaire herinnering' van Husserl.¹⁴⁹

De geneigdheid om door bewust onderzoek een waarheidsgetrouw beeld van het verleden te ontwerpen berust op een bepaalde houding in het heden die niet iedereen gegeven is, aldus Oakeshott. Ook Carr meent dat het gebruikelijke 'sociale verleden', zelfs indien het beeld daarvan bewust wordt opgeroepen om activiteiten en voorstellingen in het heden erin te plaatsen, onderscheiden moet worden van een bewuste thematische studie van het verleden omwille van zichzelf.¹⁵⁰ Zo'n studie impliceert, aldus Oakeshott, de '*most sophisticated*' houding die iemand kan aannemen, '*difficult to achieve*' en '*difficult to sustain*' en ook erg vatbaar voor een terugval '*into some other engagement*'.¹⁵¹ Met het laatste wordt bedoeld: het omgaan met het materiaal uit het verleden zonder werkelijk rekening te houden met de tijdsdimensie, een neiging die bij de meeste mensen vooropstaat.

145 Lowenthal (1985), p. 238.

146 Oakeshott (1983), p. 28.

147 Van der Dussen (1988), p. 46-47.

148 Collingwood (1973), p. 278-282.

149 Oakeshott (1983), p. 30-32.

150 Carr (1986), p. 114. Carr spreekt overigens wel van 'historisch verleden', ook waar sprake is van een 'pre-thematic interest', terwijl Oakeshott de term 'historisch verleden' uitdrukkelijk reserveert voor het beeld van het verleden dat resultaat is van studie als doel op zich. Het lijkt mij toe dat het onderscheid van Oakeshott het helderst is en het 'pre-thematic interest' van Carr toe te delen valt aan het 'sociale verleden'.

151 Oakeshott (1983), p. 28.

Anachronisme. Van Huizinga is de uitspraak dat het vermijden van anachronismen de helft van de geschiedwetenschap uitmaakt.¹⁵² Zo'n typering van het werk van de historicus hangt samen met de eis aan iedere periode op zichzelf recht te doen, zoals die door de negentiende-eeuwse historisten geformuleerd was. De beroemdste en meest geciteerde observatie in dit verband is die van Ranke (1795-1886) in het voorwoord van zijn geschiedenis van de Romaanse en Germaanse volken in de periode rond 1500. Men heeft, aldus Ranke, van de geschiedenis vaak verwacht dat zij over het verleden zou oordelen of dat men er wijze lessen uit kon trekken voor het heden en de toekomst; 'zo iets gewichtigs beoogt dit werk niet, het wil alleen maar laten zien hoe het eigenlijk was'.¹⁵³ Historisten wilden zichzelf geheel wegcijferen en het verleden zelf laten spreken, daarbij zorgvuldig elke 'vertekening' teweeggebracht door het perspectief van hun eigen tijd vermijdend.¹⁵⁴ Zo iets is – vinden wij nu - uiteraard niet mogelijk. Het enige zicht op het verleden dat kan bestaan is een zicht vanuit een later perspectief. 'De geschiedenis zelf' kan niet spreken, omdat een vroegere werkelijkheid niet (meer) bestaat.

Om andere tijden voor mensen van tegenwoordig begrijpelijk te maken *moet* men zich wel bedienen van 'anachronismen', van categorieën en begrippen die in een bepaald verleden niet thuishoren. Dat moet alleen al vanwege de hedendaagse taal waarin zaken worden beschreven.¹⁵⁵ Toch is de eis om aan ieder tijdvak recht te doen 'zoals het was' nog steeds geldig voor de geschiedwetenschap; het is iets waarnaar historici streven, ook al zijn zij zich ervan bewust dat het nooit kan worden bereikt. Het relativisme van een narrativistische geschiedfilosofie die stelt dat we alleen maar literair vormgegeven verhalen hebben en dat het onderscheid tussen geschiedenis en fictie niet wezenlijk is, wordt door de meeste historici afgewezen.¹⁵⁶

Het probleem van het anachronisme speelt in het bijzonder waar het gaat om waarden en oordelen.¹⁵⁷ Klassiek is hier het onderscheid dat door Weber is gemaakt tussen *Wertungen* en *Wertbeziehungen* (waarderingen en waardebetrekkingen).¹⁵⁸ Bij geschiedenis heeft men altijd te maken met waardegeladen zaken. De historicus moet zich er echter toe beperken de rol van waarden in het verleden (de waardebetrekkingen) weer te geven, en zich niet overgeven aan het geven van een eigen waardeoordeel (een waardering). Hoewel een waardevrije geschiedwetenschap moeilijk voorstelbaar is, streven historici ernaar morele oordelen te vermijden, gemotiveerd door de overweging dat de ene tijd het recht niet heeft over de andere te oordelen, omdat iedere tijd vanuit zichzelf

152 Huizinga (1948b), p. 167-168.

153 Ranke (1885), p. VII: '*Man hat der Historie das Amt, der Vergangenheit zu richten, die Mitwelt zum Nutzen zukünftiger Jahre zu belehren, beigemessen. So hoher Ämter unterwindet sich gegenwärtiger Versuch nicht; er will bloss zeigen, wie es eigentlich gewesen.*'

154 Van der Dussen (1988), p. 43, citeert een uitspraak van de historicus Fustel de Coulanges die op een applaus na een van zijn colleges reageerde met: '*Mijne heren u moet niet applaudiseren. Niet ik ben hier aan het woord, maar het is de geschiedenis die via mij spreekt.*'

155 Blaas (1988), p. ix.

156 Vann (1998). Zie ook Vries (1990).

157 Zie bijvoorbeeld Vermeulen (1978).

158 Ankersmit (1984), p. 280. Van der Dussen (1988), p. 98.

moet worden begrepen. Een historicistisch standpunt impliceert dat bovenhistorische waarden niet bestaan. Geschiedenis moet in de eerste plaats uit zijn op begrijpen en verklaren, niet op oordelen, zo menen sommigen.¹⁵⁹ Daarom is het ook zo moeilijk om een onderwerp als de massamoord op joden tijdens de Tweede Wereldoorlog te historiseren en lijkt onderwijs over dat onderwerp een buitencategorie ten opzichte van ‘gewone’ geschiedenislessen.¹⁶⁰ Ook een onderwerp als de transatlantische slavenhandel is sterk met de discussie over waarden en de opvoeding van leerlingen verbonden.¹⁶¹

Het vermijden van anachronismen en het streven om iedere tijd vanuit zichzelf te begrijpen zou pleiten voor het relativiserende, historiserende, naar waardevrijheid strevende standpunt. De vraag hoe te verklaren is dat de moord op miljoenen joden of het transport van miljoenen slaven konden plaatsvinden is eerder een historische vraag dan de vraag hoe wij kunnen vermijden dat zo iets ooit weer gebeurt of de vraag hoe verwerpelijk deze gebeurtenissen waren en welke morele lessen wij daaruit kunnen leren.

Contingentie. Sinds de publicatie in 1931 van het gelijknamige essay van Butterfield (1900-1979) is *Whig Interpretation of History* een vast begrip geworden onder historici.¹⁶² Het staat voor een opvatting van het verleden als voorgeschiedenis van het heden op zodanige wijze dat duidelijke ontwikkelingslijnen vanuit het verleden naar het heden kunnen worden getrokken. Alles wat vroeger ‘al’ het geval was wordt goedkeurend in de ontwikkelingslijn opgenomen, en wat zich tegen bepaalde naar het heden verwijzende ontwikkelingen verzette, wordt gezien als obstructie tegen de onvermijdelijke vooruitgang. Zo worden lange causale ketens geschetst waardoor – in het Britse geval bijvoorbeeld – in de bezegeling van de Magna Carta de eerste stap werd gezien op weg naar de parlementaire democratie die tegenwoordig in Groot-Brittannië bestaat, in plaats van de oorkonde uit te leggen als een document uit de tijd van het feodalisme met duidelijke kenmerken uit die periode.

Butterfield besteedt in zijn essay veel aandacht aan de protestantse reformatie van de zestiende eeuw, die in de *Whig Interpretation* gezien wordt als het beginpunt van zo ongeveer het gehele moderne Europa: de kapitalistische moraal, de scheiding van kerk en staat en de secularisatie - al die zaken kwamen uit de reformatie voort. Zo'n uitleg doet geen recht aan Luther, aldus Butterfield, die eerst en vooral gezien moet worden als een zestiende-eeuwse religieuze leider, en die bij het zien van de huidige wereld die zogenaamd uit zijn optreden zou zijn voortgevloeid daarvan even erg zou schrikken als de toenmalige katholieken.¹⁶³

De loop van de geschiedenis, zegt Butterfield, is oneindig gecompliceerd en zit vol onbegrijpelijke kronkelpaden, achterdeuren, toevalligheden en onbedoelde gevolgen. Wellicht is de onvoorspelbaarheid van de gevolgen van menselijk handelen één van de

159 Bijvoorbeeld: Blom (1986), p. 33-34, 36.

160 LaCapra (1988). Totten, Bartrop & Jacobs (2004). Blom (2010), p. 4-5.

161 Wilschut (2005).

162 Butterfield (1973).

163 Butterfield (1973), p. 33.

belangrijkste lessen van de geschiedenis.¹⁶⁴ Door daarop geen acht te slaan en geschiedenis op te vatten als een rechte lijn van vooruitgang in de richting van het heden, bedrijft men eigenlijk een cirkelredenering: men gaat uit van het heden en komt daar ook weer terecht. Daarmee mist men de kans uit geschiedenis een dieper inzicht in zichzelf als mens te ontwikkelen, namelijk dat een mens betrekkelijk is en het product van historisch toeval, dat zich ook heel anders had kunnen ontwikkelen.¹⁶⁵

Dat inzicht had Huizinga reeds eerder naar voren gebracht in verband met de continue lijn die zou bestaan tussen de Bourgondische Nederlanden en de latere onafhankelijke staten Nederland en België. Die ontwikkeling lag allerm minst vast, aldus Huizinga: *‘Waarom niet het Bourgondisch rijk, waarvan Karel de Stoute gedroomd heeft, waarom niet een natie, wier taal door het Fransch zou zijn omgevormd, zoals het Normandische Fransch eenige eeuwen eerder het Engelsch had gedaan? Eerst de loutere wisselvalligheden: de dood van vorsten, hun talenten en hun hartstochten, en duizenden andere omstandigheden hebben den groei der Nederlanden nader bestemd.*¹⁶⁶ In een latere Franstalige bijdrage over hetzelfde onderwerp herhaalde hij dit in nog uitgesprokener vorm: men dient bij geschiedenis elk determinisme te vermijden en zich te realiseren dat gebeurtenissen op elk moment een andere wending hadden kunnen nemen.¹⁶⁷

Dat ontwikkelingen een grillig verloop hebben, hangt in belangrijke mate samen met de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen. Volgens Ankersmit is er ‘een nauwe band’ tussen het ontstaan van historisch besef en het inzicht in de onbedoelde gevolgen.¹⁶⁸ Constateren dat er een discrepantie bestaat tussen bedoelingen en resultaat hangt immers altijd samen met tijdsverschil: op het moment dat iemand bedoelingen had, waren deze gericht op een bepaald resultaat; pas op een later moment blijkt dat dit resultaat niet is gerealiseerd. Door beide perspectieven met elkaar te vergelijken (en daarmee een mens op het ene moment in de tijd zien als anders dan op het andere moment), ontstaat inzicht in ‘onbedoelde gevolgen’.

Men kan de beschouwing van Butterfield in verband brengen met de eis van het historisme om iedere tijd op zichzelf te beschouwen. Er is een samenhang tussen een historisch tijdsbewustzijn en het besef dat lijnen tussen verleden en heden niet te direct en niet op een al te simplistische wijze mogen worden getrokken. Een vraag moet niet luiden, aldus Butterfield, ‘waar komt onze religievrijheid vandaan?’ maar: ‘waarom waren er in de zestiende eeuw geloofsvervolgingen?’ De eerste vraag gaat over het heden, de tweede is een echt historische vraag (waarbij overigens moet worden opgemerkt dat alleen al het onderscheiden van zo iets als ‘geloofsvervolgingen’ ook een hedendaags perspectief verraadt). Met het uiteenzetten van de motieven van de geloofsvervolgers maakt men ze echter ook op de één of andere wijze acceptabeler: *‘It is in this sense that he [= de historicus] is always forgiving sins by the mere fact that he is finding out why they*

164 Butterfield (1973), p. 24.

165 Butterfield (1973), p. 50.

166 Huizinga (1948a), p. 98.

167 Huizinga (1948b), p. 167.

168 Ankersmit (2007), p. 394.

*happened.*¹⁶⁹ Dat kan in sommige gevallen lastige problemen opleveren. Als men bijvoorbeeld moeite doet om uit te leggen waarom Hitler joden vervolgte, kan dat ertoe leiden dat het lijkt alsof de daad wordt ‘vergeven’ omdat hij begrijpelijk wordt gemaakt. Om soortgelijke redenen is Blom ‘kwaadaardigheid’ verweten omdat hij de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog zonder het gebruikelijke morele oordeel in termen van ‘goed’ en ‘fout’ wilde bedrijven.¹⁷⁰

Oog voor de onvoorspelbaarheid van de afloop van historische processen en onbedoelde gevolgen van menselijk handelen lijkt een belangrijke les van de geschiedenis die mensen kan helpen in hun positiebepaling ten opzichte van het heden en plannen voor de toekomst. De historische toevalligheid van mensen, hun situatie, hun opvattingen en hun waarden kan een heilzame relativerende rol spelen in de discussie tussen maatschappelijke groepen in een pluriforme samenleving.

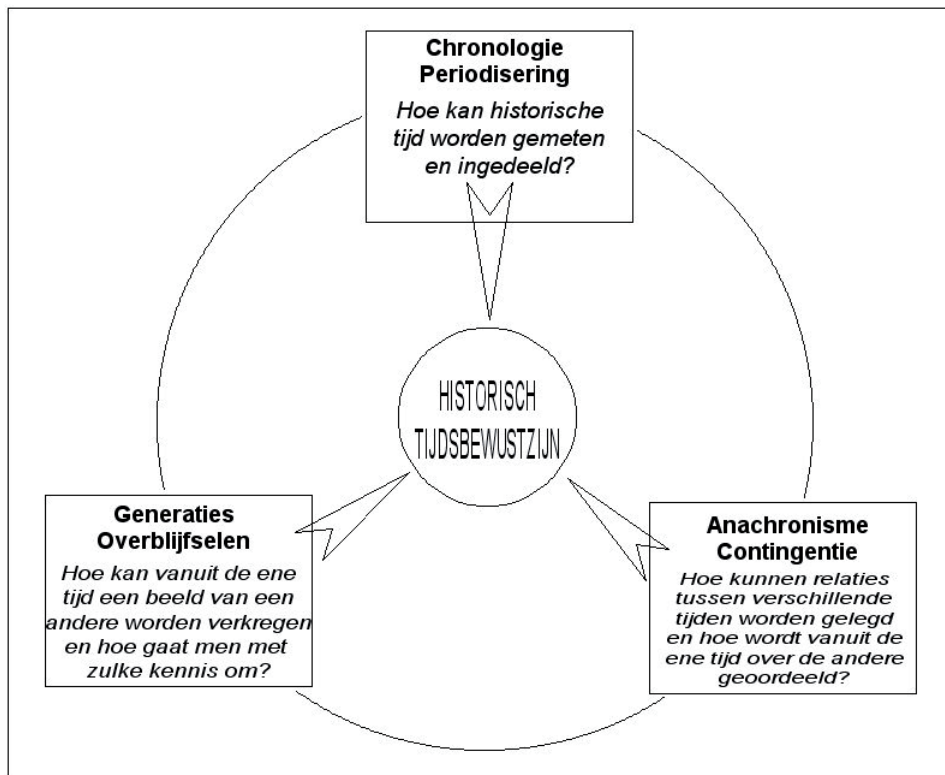
Conclusie

Historisch tijdsbewustzijn kan worden gedefinieerd door uit te gaan van de breukervaring die heeft geleid tot het ontstaan van het westerse historisch besef en de wijze waarop historici een beeld van het verleden creëren dat enerzijds subjectief van aard is, maar anderzijds mede bepaald wordt door de ‘objectieve’ buitengrenzen van de chronologie. Uit de breukervaring en de historische ‘enscenering’ kunnen zes sleutelconcepten worden afgeleid die het historische bewustzijn van tijd nader definiëren. Het gevoel van een breuk met het verleden leidde tot het onderscheiden van anachronismen, het naast elkaar plaatsen van verschillende perioden met een eigen karakter, en een gevoel voor de onvoorspelbaarheid en grilligheid van de historische ontwikkeling. Bestudering van de wijze waarop historici de tijd ‘ensceneren’ leidde tot vaststellingen over de rol van de chronologie, het omgaan met generaties (resultierend in een ‘zij-relatie’ met historische personages) en het opvatten van de ons omringende wereld als bestaand uit overblijfselen uit het verleden. De zes concepten waarmee historisch tijdsbewustzijn hier is beschreven, hebben betrekking op *de indeling* van tijd met behulp van een tijdschaal en het onderscheiden van diverse compartimenten (chronologie en periodisering), op de *mediërende elementen* die beeldvorming vanuit de ene tijd over een andere mogelijk maken (generaties en overblijfselen) en op de *onderlinge verhoudingen* tussen de verschillende te onderscheiden tijdscompartimenten (anachronisme en contingentie). Daarom zijn de zes concepten in de hier boven gekozen volgorde besproken. De eerste twee hebben betrekking op de wijze waarop met tijdschalen en compartimenten daarop wordt omgegaan, het tweede tweetal heeft betrekking op de omgang met mediërende elementen die een brug slaan tussen verschillende tijden, en het laatste tweetal heeft betrekking op houdingen en gewaarwordingen inzake de onderlinge betrekkingen tussen de compartimenten. In figuur 2-2 wordt duidelijk hoe historisch tijdsbewustzijn wordt opgevat als bepaald door de zes besproken concepten.

¹⁶⁹ Butterfield (1973), p. 22.

¹⁷⁰ Blom (1986), p. 48 (voetnoot *).

In het voorgaande is in verband met elk van de zes concepten het een en ander opgemerkt over denkwijzen die logisch voortvloeien uit een historisch tijdsbewustzijn en denkwijzen die daarmee in strijd zijn. Als het aanleren van historisch tijdsbewustzijn een doel is van het geschiedenisonderwijs, heeft dat onderscheid gevolgen voor de doelstellingen van dat onderwijs. In het hierna volgende wordt eerst het historische tijdsbewustzijn vergeleken met andere mogelijke tijdservaringen om het specifieke karakter van de historische tijdservaring helderder te maken (2.4). Vervolgens worden de zes concepten van historisch tijdsbewustzijn toegepast op het geschiedenisonderwijs (2.5).

Figuur 2.2 Historisch tijdsbewustzijn zoals bepaald door zes sleutelconcepten

2.4 Alternatieven voor het historische tijdsbewustzijn

Het in het vorige gedeelte omschreven historische tijdsbewustzijn wordt doorgaans opgevat als westers. Zo noemde Burke in een inleidend artikel ten behoeve van een 'intercultureel debat' over het westerse historische denken het lineaire beeld van een reeks elkaar opvolgende tijden met elk hun eigen karakteristieken, het ontwikkelingsperspectief dat daar achter zit, het gevoel voor anachronisme en de aandacht voor

de verschillen tussen individuele gevallen als voorbeelden van westerse opvattingen over tijd.¹⁷¹ Sommigen menen zelfs dat hierbij sprake is van een westers 'vooroordeel' waardoor *'the presumed superiority of modern, industrial society can be retroactively substantiated.'*¹⁷² De antropoloog Fabian heeft aan dit westerse idee de notie gekoppeld dat aan andere culturen het recht om 'tijdgenoot' te zijn (in de zin van: behorend tot dezelfde door de tijd bepaalde omgeving als de westerse cultuur) werd ontzegd.¹⁷³ Volgens de klassieke, vooral negentiende-eeuwse antropologie, zouden andere culturen 'nog' leven in een vorig stadium van de ontwikkeling die het westen 'reeds' had doorgeemaakt, zodat een reis in de ruimte naar zo'n andere cultuur ook een reis in de tijd impliceerde. Latere antropologen zouden ertoe zijn overgegaan culturen te gaan bestuderen als 'werelden op zich', met daarbinnen een eigen tijdssysteem dat niet gerelateerd was aan enig universeel tijdssysteem.¹⁷⁴ Daarmee werd het probleem van het tijdgenootschap omzeild. Het is niet de bedoeling dit theoretische probleem hier verder uit te werken of op te lossen. De bespreking hierna van enkele antropologische studies, volgens Fabian vermoedelijk van het type dat het probleem van tijdgenootschap probeert te omzeilen, dient alleen om te bezien welke andere vormen van tijdservaring, naast de historische, mogelijk zijn.

Onderzoek onder niet-westerse culturen heeft het inzicht verscherpt dat tijd, opgevat als een homogeen verlopend, objectief, 'newtoniaans' verschijnsel, veel minder natuurlijk en vanzelfsprekend is dan westerse onderzoekers vaak hebben verondersteld. Tijd is een culturele constructie: verschillende culturen gaan er op uiteenlopende manieren mee om en de westerse manier, die uitgaat van een homogeen verlopende, lineaire en exact meetbare tijd, is daar één van. Een vraag in het antropologisch onderzoek is, in hoeverre er dan iets gemeenschappelijks is in de manier waarop mensen tijd ervaren. Aanvankelijk hebben onderzoekers gedacht dat niet-westerse culturen 'geen besef van tijd' zouden hebben, omdat zij niet zouden uitgaan van iets meetbaars en objectiefs.¹⁷⁵ Recentere opvattingen spreken dit echter tegen: dat er iets gemeenschappelijks bestaat in de beleving van tijd, wordt al aangetoond door het feit dat het mogelijk is met andere culturen over tijd te communiceren. 'Geen besef van tijd' is dus inderdaad een westers vooroordeel, waarmee eigenlijk bedoeld wordt: geen tijdsbewustzijn zoals wij dat hebben.¹⁷⁶

Wat voor bewustzijn van tijd troffen antropologische onderzoekers onder niet-westerse culturen aan? Een klassiek onderzoek op dit gebied is dat van Evans-Pritchard (1902-1973) onder de Nuer, een herdersvolk in Zuidoost-Soedan en westelijk Ethiopië.¹⁷⁷ Hij onderscheidde in de omgang met tijd bij de Nuer twee hoofdcategorieën: een 'ecologische' tijd en een 'structurele' tijd. De eerste had betrekking op de manier waarop economische activiteiten gedurende het jaar werden geordend in overeenstemming

171 Burke (2002), p. 17-22.

172 White (1973), p. 2.

173 Fabian (2002), p. 31.

174 Fabian (2002), p. 39.

175 Evans-Pritchard (1939), p. 208.

176 Howe (1981), p. 221. Perkins (1998), p. 339.

177 Evans-Pritchard (1939).

met de wisseling van de seizoenen: een droge tijd en een regentijd die verschillende activiteiten met zich meebrengen. De Nuer onderscheidden maanden, maar het feit dat een maanjaar niet correspondeert met een zonnejaar vormde desondanks geen probleem. Als een bepaalde seizoensgebonden activiteit aan de orde was, moest het wel 'de maand van die activiteit' zijn: *'The activities regulate the calendar instead of the calendar regulating them'*.¹⁷⁸

De ecologische tijd was cyclisch van structuur, omdat hij zich bezighield met jaarlijks terugkerende verschijnselen. Dat was anders met de structurele tijd, die gebaseerd was op het samenleven van mensen van verschillende generaties. Hoewel de Nuer niet precies wisten hoe oud iemand was, onderscheidden ze wel verschillende leeftijdsfasen: jonge kinderen tot aan de puberteit, de puberteit tot aan de huwelijksleeftijd, de volwassenheid en de ouderdom. Deze groepen onderscheidden zich niet zozeer in het exacte aantal jaren dat ze geleefd hadden, als wel door hun verschillende status in de samenleving. Elke leeftijdsgroep kreeg ook een eigen, unieke naam mee, die bij die groep bleef zo lang deze in leven was. Zo'n groep omvatte een twaalfal jaren en leden van maximaal zeven groepen waren tegelijkertijd in leven, wat een totale periode impliceerde van rond de negentig jaar. De herinnering aan oudere namen van groepen waarvan niemand meer leefde, vervloog snel.

Individuele gebeurtenissen (de geboorte van een kalf, een koe aangevallen door een leeuw) werden wel herinnerd, maar het kostte grote moeite precies te berekenen hoeveel jaren die geleden waren, want jaren werden niet geteld. Dit bracht Evans-Pritchard tot de conclusie dat een historisch tijdsbewustzijn bij de Nuer eigenlijk niet bestond: *'Historical time, in this sense of an order of events, probably never goes back among the Nuer more than fifty years'*.¹⁷⁹ Alles wat verder terugging, behoorde tot de categorie 'lang lang geleden'. Dat was een mythisch verleden, dat niet echt in het tijdsverloop geplaatst werd, omdat de afstand ervan tot het heden steeds als dezelfde werd opgevat. Het was de tijd waarin de wereld door de goden geschapen werd.

De bevindingen van Evans-Pritchard zijn door andere onderzoekers bevestigd. Hallowell (1892-1974) onderzocht een cultuur in een geheel andere streek dan die van de Nuer, namelijk die van de Sauteaux-indianen aan de Berens River in Canada, oostelijk van Lake Winnipeg.¹⁸⁰ Ook hun tijdsbewustzijn was vooral gebaseerd op seizoensgebonden activiteiten, losjes verbonden met een indeling van het jaar in maanden, waarbij, net als bij de Nuer, de activiteiten of seizoengebonden verschijnselen beslissend waren voor welke maand het was (de 'maand waarin de ganzen terugkeren') en niet andersom. Zo werd ook in dit geval het niet samenvallen van een maanjaar en een zonnejaar opgelost. De Sauteaux deelden mensen in leeftijdsklassen in, zonder hun preciese leeftijd te kennen. Ze herinnerden zich wel informatie over voorouders, maar de tijdsperiode die hiermee werd overbrugd, was beperkt. Hallowell schatte de lengte van de periode waarvan op deze manier kennis bestond langer in dan Evans-Pritchard: *'... information of this sort completely fades out in less than two centuries. One hundred and fifty*

178 Evans-Pritchard (1939), p. 201.

179 Evans-Pritchard (1939), p. 210.

180 Hallowell (1937).

*years is the outside limit of any historic past so far as the Berens River Indians are concerned.*¹⁸¹

Alles wat hierbuiten viel, behoorde tot de categorie 'lang geleden', een mythologische tijd zonder chronologische betekenis, want het ging daarin om goddelijke wezens en demonen die ooit bestonden maar nog steeds voortbestaan, die de tijd dus overstijgen.

Onderzoek uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw leverde resultaten op die in lijn waren met die van Evans-Pritchard en Hallowell. Zo onderzochten Turton en Ruggles het tijdsbewustzijn onder de Mursi, een herders- en landbouwersvolk in Zuidwest-Ethiopië.¹⁸² Zij concentreerden zich op de wijze waarop de Mursi het probleem van het niet overeenstemmen van het maanjaar met het zonnejaar oplosten. De Mursi telden namelijk de maanden en koppelden ook bepaalde seizoensgebonden activiteiten aan bepaalde maanden. Bij het tellen kwamen ze echter tot de conclusie dat een jaar nu eens twaalf, en dan weer dertien maanden telde. De oplossing was: vaag te laten welke maand het nu precies was en meningsverschillen daarover over te laten aan 'deskundigen', die onderling ook weer verschillende opvattingen konden hebben over welke maand het precies was.¹⁸³ Evenals bij de Nuer was bij de Mursi beslissend welke activiteit in het kader van de wisseling van de seizoenen aan de orde was. Ook bij de Mursi werden in het sociale leven leeftijdsklassen onderscheiden, en werd niet geredeneerd vanuit het exacte aantal jaren dat iemand geleefd had, maar vanuit de leeftijdsgroep waarvan iemand lid was.¹⁸⁴

Omstreeks 1970 onderzocht Ohnuki-Tierney de Aino, die afkomstig waren van het schiereiland Sachalin, maar overgebracht naar het Japanse Hokkaido.¹⁸⁵ De Aino onderscheidden een 'lang geleden' mythisch 'begin van de aarde' en een 'heden' waartussen een niet in termen van tijd te definiëren kloof bestond. Het mythische 'begin' was een 'heilige periode' die weinig te maken had met wat '*westerners call time, history or chronology*'.¹⁸⁶ In het heden speelden de seizoensgebonden economische activiteiten en verschijnselen een sleutelrol. Net als bij de eerder besproken culturen werden activiteiten wel aan maanden gekoppeld, maar wist men niet precies welke maand het rekenkundig gesproken was. Vergeleken met de Nuer en de Mursi was het structurele tijdsbewustzijn bij de Aino matig ontwikkeld, al onderscheidden ook zij verschillende leeftijdsklassen. Herinneringen aan gebeurtenissen bleken echter zwak. '*The Ainu concept of time is basically qualitative; quantitative measurement of time is little developed.*'¹⁸⁷ Hun taal kende dan ook geen woord voor 'tijd' (evenmin als die van de Nuer en de Mursi trouwens) en hun werkwoorden kenden geen verschillende tijden, maar wel een zeer uitgebreid stelsel van modaliteiten waarmee de aard van acties kon worden gekarakteriseerd; kortdurend, zich herhalend, opeenvolgend, tegelijkertijd, etc.¹⁸⁸

181 Hallowell (1937), p. 667.

182 Turton & Ruggles (1978).

183 Turton & Ruggles (1978), p. 589.

184 Turton & Ruggles (1978), p. 592.

185 Ohnuki-Tierney (1973).

186 Ohnuki-Tierney (1973), p. 287.

187 Ohnuki-Tierney (1973), p. 292.

188 Ohnuki-Tierney (1973), p. 292.

Een opmerkelijke andere verbeelding van de tijd dan in de westerse cultuur gebruikelijk bleek uit een onderzoek onder Aymara-indianen die leven in het Andes hooggebergte in het noorden van Chili, het zuiden van Peru en het zuidwesten van Bolivia.¹⁸⁹ In westerse talen is het gebruikelijk tijd in de ruimtelijke metafoor voor te stellen als een lijn waarlangs men zich voorwaarts beweegt ('we naderen het eind van het jaar'), hoewel ook uitdrukkingen voorkomen waarin de spreker stil staat en de tijd zich langs hem heen beweegt ('het einde van het jaar nadert'). In beide gevallen wordt de toekomst gezien als iets dat vóór de spreker ligt. Bij de Aymara's bleek dit precies omgekeerd te zijn. Zij gaan uit van de stilstaande spreker, die het verleden vóór zich heeft liggen en de toekomst achter zich. Dat laatste bleek onder andere uit hun gebarentaal: bij spreken over de toekomst werd naar achteren gewezen, bij spreken over het verleden naar voren.

Bij de in het bovenstaande besproken niet-westerse culturen was geen sprake van een abstract begrip van tijd als een op zichzelf staand iets, dat verloopt ongeacht de gebeurtenissen die erin plaatsvinden. De 'kalender' geeft in zulke culturen niet aan wanneer iets gebeurt of dient te gebeuren, maar de gebeurtenissen zelf maken duidelijk wat voor tijdstip het is. 'Lege tijd' bestaat in zo'n voorstelling niet. Er zijn ook niet-westerse culturen waarin wel een meer abstracte tijdrekening bestaat. Zo heeft de traditionele Balinese cultuur een tijdrekening waarin elke dag deel uitmaakt van tien verschillende tijdseenheden van ongelijke lengte, zoals in de westerse tijdrekening elke dag deel uitmaakt van drie elkaar overlappende tijdseenheden: de week, de maand en het jaar. Het Balinese kalendersysteem bepaalt op welke tijd bepaalde gebeurtenissen dienen plaats te hebben, bijvoorbeeld de Galungan-ceremonie die plaatsvindt als een dag uit de vijfdaagse, de zesdaagse en de zevendaagse cyclus samenvalt, wat elke 210 dagen gebeurt.¹⁹⁰ Net als de eerder besproken culturen legt het Balinese tijdsbewustzijn hierbij de nadruk op het steeds terugkerende, het cyclische element van tijd.

In een andere niet-westerse cultuur met een ontwikkeld kalendersysteem, die van de Maya's, was ook sprake van een aantal elkaar overlappende cycli.¹⁹¹ Omstreeks de tweede eeuw n.C. berekende men van hieruit echter een 'nulpunt', een moment waarop de wereld geschapen was – net als via de oudtestamentische geschriften door joodse geleerden het moment van de schepping werd bepaald.¹⁹² Vanaf dat moment begon het verloop van het samenspel van cyclische tijdseenheden, telkens optellend tot 'grote cycli' van 144000 dagen (ca 394½ jaar). Dat impliceerde echter geen visie op heden, verleden en toekomst zoals de westerse.¹⁹³ Ook de Chinese tijdrekening vertoont een combinatie van cyclische elementen met een lange kroniekachtige lijn van heersers en hun daden, zorgvuldig opgetekend door de bureaucratie van het keizerrijk, zonder dat hiermee een historisch bewustzijn samenhangt vergelijkbaar met wat in 2.3 is omschreven.¹⁹⁴

189 Nuñez & Sweetser (2006).

190 Howe (1981), p. 224.

191 Aveni (2002), p. 179.

192 Aveni (2002), p. 187. Het scheppingsmoment valt samen met 11 augustus 3113 v.C. in de westerse tijdrekening.

193 Aveni (2002), p. 185. De cyclus 144000 dagen is het resultaat van 20 maal 18 maal 20 maal 20 dagen (de kortere, onderliggende cycli).

194 Aveni (2002), p. 276-277. Loewe (1999).

Conclusie

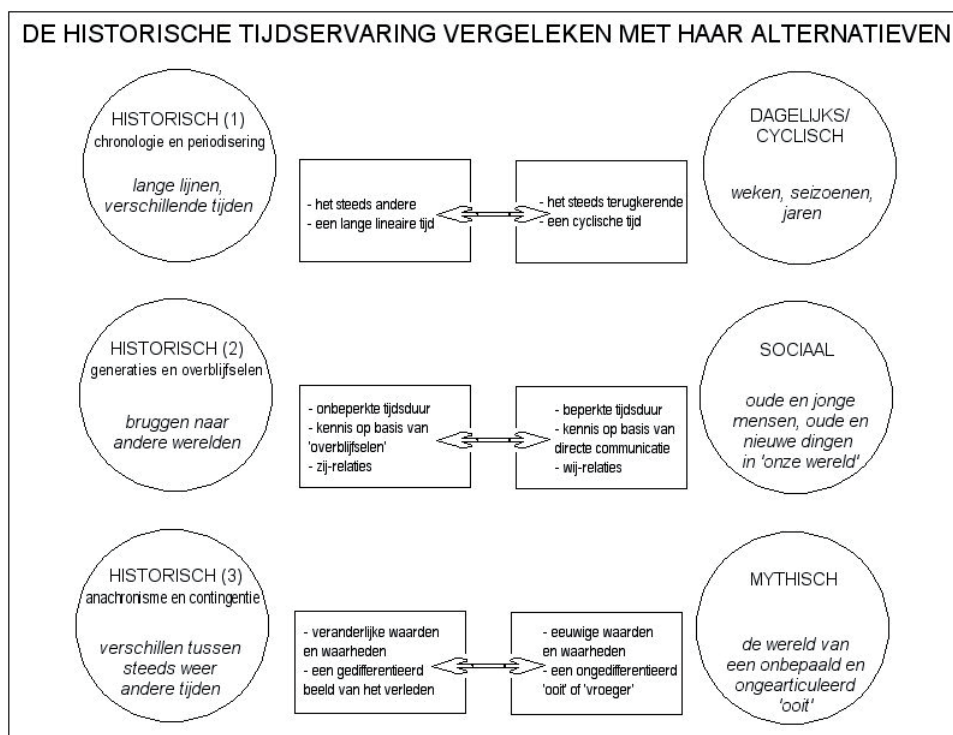
Tijdsbewustzijn lijkt vaak te bestaan uit een cyclisch element dat terugkerende gebeurtenissen en activiteiten bepaalt - vooral onder invloed van de jaarcyclus met de wisseling van seizoenen - en een lineair element dat voortkomt uit het gegeven dat mensen van verschillende leeftijd met elkaar samenleven. Bij dat laatste gaat het vooral om de status die verschillende leeftijdsgroepen in een bepaalde samenleving hebben. In mindere mate gaat het om herinneringen die van generatie op generatie worden doorgegeven. Het besef van tijd dat voortkomt uit het samenleven van verschillende generaties kan worden getypeerd als 'sociale tijd', het cyclische tijdsbewustzijn als 'dagelijkse tijd' (bij Evans-Pritchard resp. structurele en ecologische tijd). De lengte van de herinnering die samenhangt met de sociale tijd wordt door antropologen geschat als ten hoogste ongeveer 150 jaar. Dat vloeit voort uit de leeftijd die mensen bereiken. Buiten de beide temporele categorieën valt het besef van een mythische oertijd, waarvan alleen gezegd wordt dat deze 'lang geleden' is, zonder precies aan te geven hoe lang. Dat is ook niet aan de orde, want het gaat bij deze mythische tijd niet om historie of chronologie zoals men die in westerse samenlevingen doorgaans opvat. Het is lang geleden, maar ook een soort eeuwigheid. Dat laatste wordt geaccentueerd door het ritueel heropvoeren van de scheppende daad.¹⁹⁵

De drie soorten tijdsbewustzijn, nl. het terugkerende dagelijkse/jaarlijkse, het sociale van de herinneringen van en aan degenen met wie men samenleeft en het mythische besef van een oertijd die 'lang geleden' is, komen niet overeen met de historische tijd zoals die in het voorgaande is omschreven. De sociale tijd is hier een grensgeval. Net als de historische tijd is deze lineair en wordt hij mede bepaald door chronologie. In bepaalde situaties bleken personen uit onderzochte niet-westerse culturen desgevraagd wel in staat te berekenen hoe lang iets geleden was of hoe oud iemand was, door allerlei fragmentarische gegevens bij elkaar te leggen.¹⁹⁶ Maar anders dan bij het historische tijdsbewustzijn gaat het niet om een tijd ten opzichte waarvan een breuk wordt ervaren of een tijd waarvan de erin levende mensen als een 'zij-groep' worden beschouwd.

Het onderscheid tussen de westerse en de niet-westerse tijdservaringen is betrekkelijk in die zin dat niet gezegd kan worden dat elk westers tijdsbesef volledig 'historisch' is. Ook in de westerse samenleving komen cyclische tijdservaringen - zoals de weekcyclus en de jaarcyclus - en sociale tijdservaringen volop voor, wellicht zelfs de 'mythische' ervaring van een 'oertijd' in gevallen waarin middels vage en ongedifferentieerde beelden gedacht wordt over 'vroeger' en dit 'vroeger' geplaatst wordt tegenover het 'nu' als een min of meer vaststaand gegeven. De historische tijdservaring is misschien wel een vreemde buitencategorie, een kunstmatige manier van denken over tijd. Hoe de historische tijdservaring, gedefinieerd in zes sleutelconcepten, zich verhoudt tot de hierboven besproken alternatieve tijdservaringen, wordt duidelijk in figuur 2-3.

¹⁹⁵ Eliade (1991), p. 76, p. 85.

¹⁹⁶ Evans-Pritchard (1939), p. 210. Turton & Ruggles (1978), p. 592.

Figuur 2.3 Historische en andere tijdservaringen

Tegenover het cyclische tijdsbesef van terugkerende, bijvoorbeeld wekelijkse of jaarlijkse verschijnselen stelt het historische tijdsbewustzijn de gedachte van steeds weer andere, nieuwe gebeurtenissen en verschijnselen die geplaatst worden op een lange, in beginsel eindeloze, tijdlijn. Het historische denkbeeld van generaties en overblijfselen staat tegenover het sociale tijdsbesef, dat is gebaseerd op de relaties met een 'wij-groep' en op voorwerpen uit een bekende en vertrouwde wereld. Er leven weliswaar mensen van verschillende leeftijd in die wereld en er zijn voorwerpen van verschillende ouderdom, maar het gaat in beginsel om de eigen wereld waartegenover geen afstandsgevoel bestaat. Het historische tijdsbewustzijn daarentegen is gebaseerd op het idee van het andere, of de anderen: andere mensen met wie een 'zij-relatie' bestaat, en vreemde overblijfselen en documenten die een brug slaan naar andere werelden die duidelijk verschillen van de huidige. Het mythische tijdsbesef gaat uit van de wereld van 'ooit', een onbepaald verleden, vaak gekoppeld aan vaste overtuigingen en eeuwige waarheden die daaraan mede gekoppeld zijn. Het historische tijdsbewustzijn stelt hier de veranderlijkheid van waarden en waarheden tegenover en wijst op het grillige verloop van de historische ontwikkeling, waarin met geringe voorspelbaarheid steeds weer andere situaties en processen elkaar opvolgen.

Deze vergelijking tussen de historische tijdservaring en haar alternatieven kan vanuit een didactisch gezichtspunt van belang zijn. De historische tijdservaring kan wor-

den gesteld tegenover een aantal kenmerken van andere tijdservaringen die leerlingen wellicht uit de leefwereld van buiten de geschiedenisles met zich meebrengen: een wereld die bepaald wordt door steeds terugkerende week- en jaarcyclus, door verhalen over vroeger van oudere generaties en door onbestemde gedachten over vroeger en nu, soms resulterend in de aanname van 'eeuwige', vaststaande waarheden, waarvan de simpelste in dit verband zo iets zou kunnen zijn als 'vroeger was alles toch veel slechter dan nu en waren de mensen arm en onderdrukt'. Als het aanleren van een historisch tijdsbewustzijn doel is van geschiedenisonderwijs, zou dat impliceren dat leerprocessen gericht zouden moeten zijn op vervanging of aanpassing van de denkbeelden uit de rechterhelft van figuur 2-3 door denkbeelden uit de linkerhelft. De geldigheid van de weergave in figuur 2-3 als kader voor geschiedenisonderwijs en geschiedenisdidactiek is echter een hypothese in die zin dat nog onvoldoende bekend is in hoeverre en op welke manier de denkbeelden uit de rechterhelft bij leerlingen een rol spelen. Uit nader onderzoek zou de houdbaarheid hiervan moeten blijken.

2.5 Historisch tijdsbewustzijn in het geschiedenisonderwijs: doelen en onderzoeksvragen

Als van de voorgaande typering van historisch tijdsbewustzijn taken voor het geschiedenisonderwijs worden afgeleid, kent men deze omschrijving een normatieve rol toe. Het is van belang daarbij even stil te staan alvorens een nadere uitwerking van historisch tijdsbewustzijn gericht op het geschiedenisonderwijs te onderzoeken. In hoeverre is het gerechtvaardigd dat geschiedenisdidactiek doelen voor het onderwijs uitwerkt? Ligt het niet meer in de rede empirisch onderzoek te doen naar de beste onderwijsmethoden?

Het in de inleiding van dit boek reeds genoemde Amerikaanse project 'How People Learn' stelde zich ten doel resultaten van empirisch onderwijskundig onderzoek van de laatste decennia van de twintigste eeuw te bundelen en praktisch toepasbaar te maken. Daarbij trok men een interessante conclusie: 'Asking which teaching technique is best is analogous to asking which tool is best - a hammer, a screwdriver, a knife, or pliers.'¹⁹⁷ Net als bij gereedschap is ook bij onderwijs de vraag voor welk doel het is bestemd. De doelen van het onderwijs moeten in de beschouwingen worden betrokken, zeker als het gaat om didactisch onderzoek dat zich richt op de specifieke denkwijzen van een vak.

Hoe doelen van geschiedenisonderwijs een rol spelen bij geschiedenisdidactisch onderzoek, blijkt uit het volgende voorbeeld. Jacott, López-Manjón en Carretero deden onderzoek naar de wijze waarop leerlingen omgaan met causaliteit.¹⁹⁸ Zij onderscheidden daarbij een 'intentionalistisch' en een 'structureel' verklaringsmodel, resp. uitgaand van motieven, bedoelingen en geloofsvoorstellingen van mensen, en van economische, demografische, sociale, religieuze en politieke omstandigheden. Dit onderscheid ba-

¹⁹⁷ Donovan, Bransford & Pellegrino (1999), p. 18.

¹⁹⁸ Jacott, López-Manjón, & Carretero (1998).

seerden zij op geschiedenistheoretische literatuur.¹⁹⁹ Hun empirische onderzoek gaf als uitkomst dat personen die geen geschiedenis hebben gestudeerd en jongere leerlingen eerder intentionalistische oorzaken noemen, terwijl geschiedenisstudenten in grotere mate geneigd zijn structurele oorzaken te noemen. Dat laatste resulteerde in een advies over de wijze waarop geschiedenisonderwijs het onderscheiden van structurele oorzaken meer zou kunnen bevorderen. De geschiedenisstudenten en andere 'experts' gingen anders met causaliteit om dan jongere leerlingen omdat zij dat bij de bestudering van het vak hadden *geleerd*. De regels van de vakwetenschap hadden dus een normatieve uitwerking op de doelen die in het onderwijs werden nagestreefd. Ook in andere geschiedenisdidactische studies, met name die waarbij 'experts' worden vergeleken met 'novices', komt men deze normatieve invloed tegen.²⁰⁰

Normen over datgene wat het geschiedenisonderwijs zou moeten bereiken, worden, zoals besproken in hoofdstuk 1, bepaald door politiek en samenleving, die daarbij moeten besluiten of zij geschiedenis als vakwetenschap in haar waarde willen laten, of haar voor een bepaald ideologisch doel willen inzetten, ook als dat veronachtzaming van de disciplinaire regels van het vak impliceert. Als men ervan uitgaat dat denkwijzen die behoren bij een historisch tijdsbewustzijn kenmerkend zijn voor het vak geschiedenis en als het het oogmerk van politiek en samenleving is dat op scholen geschiedenis wordt geleerd, impliceert dat dat deze denkwijzen een rol zouden moeten spelen in de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs. In het hierna volgende wordt uiteengezet welke doelstellingen dat zouden kunnen zijn, en welke vragen voor geschiedenisdidactisch onderzoek ermee samenhangen.

Onderwijsdoelen kunnen enerzijds worden afgeleid uit bepaalde vakmatige denken redeneerwijzen, anderzijds uit wat uit onderzoek gebleken is over misconcepties en leerproblemen bij leerlingen. Een combinatie van deze twee kan dan resulteren in het 'bijsturen' van denk- en redeneerwijzen van leerlingen in een gewenste richting. Daarom worden in het onderstaande onderwijsdoelen voorgesteld die enerzijds gebaseerd zijn op de typering van de zes concepten van historisch tijdsbewustzijn zoals ze in 2.3 zijn omschreven, anderzijds op gegevens uit geschiedenisdidactisch onderzoek. Op de resultaten van dat onderzoek in verband met de zes concepten van historisch tijdsbewustzijn wordt in hoofdstuk 3 nog nader ingegaan.

Het gaat in het volgende om denk- en redeneerwijzen die voortvloeien uit bovenstaande gedachtegang. Dat impliceert niet zonder meer dat dat ook gewenste onderwijsdoelen zijn. Dat hangt onder meer af van empirisch onderzoek onder leerlingen en leraren. Onder leerlingen omdat dan zou kunnen blijken in hoeverre leerlingen bepaald gedrag reeds als vanzelfsprekend vertonen (zodat er geen onderwijs in behoeft te worden gegeven) of dat bepaald gedrag van een zo grote moeilijkheidsgraad is, dat het niet realistisch is het als onderwijsdoel te stellen. Onderzoek onder leraren kan uitwijzen in hoeverre zij de denkwijzen vertonen die samenhangen met historisch tijdsbewustzijn. Is dat in overwegende mate niet het geval, dan is dat ook een gegeven: experts

199 Jacott, López-Manjón, & Carretero (1998), p. 294-295.

200 Bijvoorbeeld: Wineburg (1991). Perfetti e.a. (1995). Wineburg (1998). Van Boxtel & Van Drie (2004).

vertonen bepaald gedrag niet, wat ofwel impliceert dat het ook geen onderwijsdoel behoort te zijn, ofwel dat leraren zouden moeten worden bijgeschoold.

Chronologie

Chronologie is, zoals in 2.3 is uiteengezet, gebaseerd op de subjectieve keuze van een beginpunt in de tijd, maar maakt het op relatief objectieve wijze mogelijk historische volgorde, het (ongeveer) samenvallen van gebeurtenissen in de tijd en duur van periodes te bepalen. Deze eigenschappen van chronologie impliceren een gedisciplineerdheid van denken die behoort tot de zaken die in geschiedenislessen geleerd zouden moeten worden. In het voorgaande is betoogd dat mensen zich geleefde data ('de dag van mijn verhuizing') gemakkelijker herinneren dan data die alleen via een kalender worden aangeduid ('11 april 1990'). Deze afstand tussen kalendertijd en geleefde tijd, de 'kunstmatigheid' van chronologische dateringen in relatie tot de 'natuurlijkheid' van 'geleefde dateringen' is wellicht een aanknopingspunt voor onderzoek naar de wijze waarop het leren omgaan met chronologie zich kan voltrekken. Verder is in het voorgaande opgemerkt dat in het dagelijkse tijdsbewustzijn veel cyclische elementen zitten (het ritme van de week, het maandsalaris, de jaarlijks terugkerende seizoenen en feestdagen) en dat pas bij speciale gelegenheden wordt stilgestaan bij een langer lineair tijdsverloop. Ook dat biedt wellicht een aanknopingspunt voor onderzoek naar het leren van chronologie. Naar de wijze waarop kinderen zich chronologie eigen maken, is overigens al het nodige onderzoek verricht, waarop in hoofdstuk 3 zal worden ingegaan.

Bij het formuleren van leerdoelen met betrekking tot chronologie zou moeten worden onderkend dat kennis van chronologie slechts een onderdeel is van het historische tijdsbewustzijn, dat weer een aspect is van historisch besef. In het publieke debat lijkt 'kennis van historische chronologie' soms te worden gelijk gesteld met historisch tijdsbewustzijn of zelfs met historisch besef in het algemeen.²⁰¹ Beheersing van chronologie is één van de zaken die in het geschiedenisonderwijs worden nagestreefd, maar er zijn er meer. Er hangen leerdoelen mee samen die weinig omstrede zijn, zoals:

- 1 De westerse tijdrekening en daarmee samenhangende begrippen als 'jaar', 'decennium', 'eeuw' en 'millennium' toepassen.
- 2 Het relatieve en subjectieve karakter van de westerse tijdrekening onderkennen.²⁰²

Een geschiedenisdidactische onderzoeksvraag die met het aanleren van historische chronologie samenhangt, kan worden afgeleid uit de in 2.4 gedane veronderstelling dat cyclisch, sociaal en mythisch tijdsbewustzijn ook voorkomen in de westerse samenleving en dat een historisch tijdsbewustzijn misschien moet worden beschouwd als een (voor leerlingen) vreemde 'buitencategorie'. Een andere vraag hangt samen met de veronderstelling dat geleefde data gemakkelijker worden herinnerd dan alleen via de kalender en jaartelling aangeduide momenten in de tijd.

²⁰¹ Stow & Haydn (2000), p. 85. Van Sas (2009), p. 428.

²⁰² Deze doelen behoren tot het in 2007 in Nederland ingevoerde eindexamenprogramma geschiedenis voor havo en vwo (eindterm 1).

Vraag 1: In hoeverre hebben leerlingen een cyclisch dagelijks tijdsbesef, een sociaal tijdsbesef en een ‘mythisch’ tijdsbesef en in hoeverre is oriëntatie op een langdurig lineair tijdsbesef daarvan in hun ervaring een afwijking?

Vraag 2: Zijn aanduidingen van tijd die gebruik maken van kalender en jaartelling moeilijker te leren dan aanduidingen van tijd die gebruik maken van een inhoudelijke kwalificering van een tijdsmoment?

Periodisering

Het voorstellen van de historische tijd als een langdurig lineair tijdsverloop, opgedeeld in perioden met eigen karakteristieken, is in het geschiedenisonderwijs gebruikelijk. Het onderscheiden van perioden is echter minder objectiverend dan het hanteren van de tijdrekening. Het is de vraag of dat altijd (door leerlingen) wordt ingezien. In het eindexamenprogramma voor havo en vwo (2007) wordt wel van leerlingen gevraagd dat zij kunnen uitleggen dat *‘chronologische indelingen interpretatief van aard zijn’*.²⁰³

Een probleem dat samenhangt met het leren en leren gebruiken van periodisering is het opbouwen van een overzichtelijk referentiekader waarin historische verschijnselen ‘in de juiste context’ kunnen worden geplaatst. Onderzoek wijst uit dat leerlingen aanzienlijke moeite hebben met het opbouwen van zo’n referentiekader, laat staan met het gebruik ervan.²⁰⁴ De denkoperatie die zij moeten uitvoeren bij het ‘juist plaatsen’ van een historische gebeurtenis of verschijnsel wordt doorgaans aangeduid als ‘contextualiseren’. Uit onderzoek blijkt dat ervaren historici dat eerder en gemakkelijker doen dan leerlingen²⁰⁵, maar het is lastig om er achter te komen wat voor ‘periodenkennis’ er nu precies nodig is om zaken op de juiste manier in context te plaatsen. Van Boxtel en Van Drie hebben geconstateerd dat kennis van bepaalde historische ‘landmarks’ (belangrijke gebeurtenissen), van ‘colligatory concepts’ (een begrip van de geschiedfilosoof W.H. Walsh uit 1967, waarmee hij grote samenvattende interpretatieve historische begrippen als ‘Renaissance’ of ‘Verlichting’ bedoelt²⁰⁶) en van ‘periodisering’ door leerlingen worden ingezet om zaken te contextualiseren.²⁰⁷

In het voorgaande werd gesproken over voorkeuren van historici voor zo veel mogelijk ‘kleurloze’ dan wel gekleurde interpretatieve tijdvakbenamingen. Een didactische overweging zou kunnen zijn te kiezen voor gekleurde benamingen, overwegend dat daartegen geschiedenistheoretisch gezien geen bezwaar bestaat en veronderstellend dat het onderscheid tussen ‘verschillende tijden’ een leermoeilijkheid is die door relatief sterk gekleurde beeldvorming zou kunnen worden aangepakt. Dit hangt samen met het gegeven dat geleefde tijd (een huwelijk, een verhuizing, de geboorte van een kind) gemakkelijker wordt herinnerd dan een moment dat via kalendertijd wordt vastgesteld.

203 Eindexamenprogramma geschiedenis havo/vwo (2007), eindterm 1.

204 Shemilt (2000), p. 86-87. Lee & Howson 2009, p. 231-235.

205 Wineburg (1991). Wineburg (1998).

206 Walsh (1967).

207 Van Boxtel & Van Drie (2004).

Onderzoek moet uitwijzen of relatief sterk gekleurde periodetyperingen inderdaad behulpzaam kunnen zijn bij het ontwikkelen van een historisch tijdsbewustzijn.

Een ander aanknopingspunt voor onderzoek is de door Zerubavel opgemerkte geneigdheid tot *'interperiodic splitting'* en *'intraproductic lumping'*. Een vraag is of leerlingen deze neiging ook vertonen, en zo ja, welke didactische aanpak zou kunnen worden gebruikt om hier iets mee te doen.

Als leerdoelen in verband met periodisering kunnen worden genoemd:

- 3 Onderkennen dat perioden historische interpretaties zijn die niet zonder meer voortvloeien uit de 'werkelijk geleefde tijd', terwijl er mogelijk toch een samenhang is met in de 'werkelijk geleefde tijd' aanwezige narratieve elementen.
- 4 Een algemeen kader van historische perioden kennen, daarin specifieke kenmerken van bepaalde perioden zodanig beheersen dat het periodenkader kan worden gebruikt als referentiekader waarmee gebeurtenissen, verschijnselen, ontwikkelingen en personen op de juiste wijze kunnen worden gecontextualiseerd.
- 5 Onderkennen hoe in een historische ontwikkeling continuïteit en discontinuïteit met elkaar samenhangen en dat het vaststellen van discontinuïteit alleen mogelijk is vanuit interpretatie achteraf die gebaseerd is op vergelijking van twee momenten in de tijd, en dat het daardoor niet mogelijk is te zeggen dat het opmerken van discontinuïteit tot een bepaalde periodisering dwingt.
- 6 Onderkennen dat in veranderingsprocessen verschillende tempo's kunnen worden onderscheiden, waardoor in de beschrijving van historische ontwikkelingen aandacht kan zijn voor een evenementieel, een conjunctureel of een structureel niveau.

Onderzoeksvragen:

Vraag 3: In hoeverre zijn leerlingen geneigd om perioden op te vatten als iets werkelijk bestaands, als een vaststaand gegeven dat correspondeert met een historische werkelijkheid?

Vraag 4: Zijn beeldend-associatieve tijdsaanduidingen ('riddertijd', 'tijd van de stoommachines') gemakkelijker te onthouden dan kleurloze aanduidingen (1100-1500, 19e eeuw)? Indien ja, kunnen beeldend-associatieve tijdsaanduidingen ondersteunend werken bij het opbouwen van een historisch referentiekader?

Vraag 5: In hoeverre zijn leerlingen geneigd de tijdsafstanden binnen een periode te onderschatten en de tijdsafstanden tussen perioden te overschatten? In hoeverre zijn leerlingen geneigd verschillen tussen perioden te overschatten en overeenkomsten tussen perioden te onderschatten?

Vraag 6: In hoeverre zijn leerlingen geneigd en in staat in te zien dat het constateren van discontinuïteiten berust op interpretaties en onderscheid te maken tussen veranderingsprocessen van verschillend niveau?

Generaties

In het voorgaande is betoogd dat historisch tijdsbewustzijn samenhangt met het hebben van een 'zij-relatie' met mensen uit het verleden, ook als dat mensen zijn die tegenwoordig nog leven en zelfs als dat de eigen persoon betreft in een vroegere, als wezenlijk anders ervaren tijd. Dit berust op onderscheid tussen het sociale en het historische verleden. Het sociale verleden heeft betrekking op degenen met wie een wij-relatie bestaat, ook als dat mensen zijn die (gedeeltelijk) in een vroegere tijd leefden: familierelaties bijvoorbeeld.

Er is geen systematisch onderzoek gedaan naar de mate waarin leerlingen en leraren zich bij het geschiedenisonderwijs bedienen van 'wij-perspectieven' en 'zij-perspectieven' of zich hiervan bewust zijn, redenen waarom en omstandigheden waaronder zij voor het ene dan wel het andere perspectief kiezen en de mate waarin zij het als gewenst ervaren van een zij-perspectief gebruik te maken. Indrukken die uit onderzoek zijdelings kunnen worden opgebouwd suggereren dat men zich doorgaans niet bewust is van de manier waarop van een wij-perspectief dan wel een zij-perspectief gebruik wordt gemaakt.²⁰⁸ Exploratief onderzoek verricht door schrijver dezes, bevestigt deze indruk.²⁰⁹

In het bestaande geschiedenisonderwijs is het niet gebruikelijk het gebruik van een zij-perspectief als expliciet leerdoel na te streven. Als onderwijsdoel zou echter kunnen worden aangeduid:

- 7 Mensen in het verleden aanduiden als 'zij', ook als ze op het eerste gezicht tot een groep lijken te behoren waartoe men zichzelf in het heden ook rekent.

Hiermee hangen als onderzoeksvragen samen:

Vraag 7: In hoeverre maken leerlingen onderscheid tussen een historisch en een sociaal verleden?

Vraag 8: In hoeverre en onder welke omstandigheden zijn leerlingen geneigd een wij-relatie dan wel een zij-relatie met mensen uit het verleden te ontwikkelen?

Overblijfselen

Alles in de ons omringende wereld is in beginsel op te vatten als een overblijfsel uit het verleden. Het heden bergt vele verledens in zich, sommige kort en andere langer geleden, m.a.w.: er is sprake van een 'gelaagdheid' in de hedendaagse wereld die door Pinder werd aangeduid als 'gelijktijdigheid van het ongelijktijdige'. Mensen die leven met een cyclisch dagelijks tijdsbesef, of met een sociaal tijdsbesef van relatief korte duur, dan wel met de 'alledaagsheid' van Heidegger, of alleen uitgaand van de *practical present-past* van Oakeshott, ontwikkelen waarschijnlijk met moeite een gevoel voor deze diepere ge-

²⁰⁸ Voor deze gegevens wordt verwezen naar hoofdstuk 3.

²⁰⁹ Zie de beschrijving van het exploratieve onderzoek in Appendix 1.

laagtheid. Het komt wellicht in die zin overeen met het ontwikkelen van een ‘zij-perspectief’ op mensen uit het verleden, dat deels vertrouwde en bekende zaken uit de omgeving (overeenkomend met mensen met wie men een ‘wij-gevoel’ heeft) op afstand moeten worden geplaatst en gezien als afkomstig uit een totaal andere culturele omgeving dan de hedendaagse (te vergelijken met mensen met wie men een ‘zij-relatie’ ervaart). Uit onderzoek is weinig of niets bekend over de leerproblemen die hiermee samenhangen. In het Nederlandse eindexamenprogramma havo/vwo komt - alleen voor vwo-leerlingen - voor: *‘door het onderscheiden van continuïteiten van langere en kortere duur onderkennen hoe elementen afkomstig uit verschillende tijdvakken zich gelijktijdig in één tijdvak kunnen manifesteren (de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige).’* Blijkbaar werd dit door de opstellers van het programma gezien als een relatief moeilijke denkoperatie. In de Duitse *Bildungsstandards* komt de *Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen* voor bij de doelen voor leerjaar 7 t/m 10, overeenkomend met het derde tot en met het zesde leerjaar in het Nederlandse voortgezet onderwijs.

Leerdoelen die met het concept ‘overblijfselen’ samenhangen, kunnen als volgt worden omschreven:

- 8 De culturele omgeving uitleggen als een verzameling overblijfselen uit verschillende tijdvakken uit het verleden.
- 9 Onderkennen dat sommige overblijfselen uit recente en andere uit vroegere tijdvakken afkomstig zijn, zodat het heden sporen uit allerlei verschillende tijden in zich draagt (ongelijktijdigheid van het gelijktijdige).
- 10 De ongelijktijdigheid van het gelijktijdige ook toepassen op de culturele omgevingen van tijdvakken in het verleden.

Als onderzoeksvragen hangen hiermee samen:

Vraag 9: In hoeverre zijn leerlingen geneigd en in staat de hedendaagse wereld op te vatten als samengesteld uit overblijfselen afkomstig uit verschillende tijdvakken in het verleden, met kleinere of grotere onderlinge tijdsafstanden?

Vraag 10: In hoeverre zijn leerlingen geneigd en in staat de ‘ongelijktijdigheid van het gelijktijdige’ te zien in een culturele omgeving in het verleden?

Anachronisme

Voor het geschiedenisonderwijs hebben de eis anachronismen te vermijden en de noodzaak van anachronismen gebruik te maken een bijzonder karakter. Aan de ene kant moet de geschiedenisleraar, misschien nog wel meer dan andere historici, andere tijden in de taal van zijn eigen tijd begrijpelijk maken. Aan de andere kant leert hij zijn leerlingen maar weinig als ze op die manier tot de conclusie komen dat andere tijden eigenlijk niet wezenlijk van het heden verschillen. Wat leren zij als zij te horen krijgen

dat 'Romeinen eigenlijk heel gewone mensen waren, ze hadden alleen geen auto's'²¹⁰ De neiging van mensen om het verleden op 'onhistorische wijze' naar zich toe te halen om daarmee de gerechtvaardigheid van bepaalde posities in het heden te onderstrepen, is sterk.²¹¹ De taak van de geschiedwetenschap is om corrigerend op te treden ten opzichte van bepaalde misverstanden en mythen. Zich verplaatsen in een andere tijd is nodig voor zover het een voorwaarde is om een tijd vanuit zichzelf te begrijpen en te beoordelen, gepaard aan het besef dat dat historistische ideaal nooit echt kan worden bereikt omdat iedere weergave van een verleden altijd vanuit een later perspectief plaatsvindt.²¹²

De breukervaring tussen heden en verleden is waarschijnlijk het meest fundamentele element van het westerse historische tijdsbewustzijn. Het is echter de vraag of deze historische ervaring van breuk en afstand algemeen onder leerlingen aanwezig is. Twee neigingen zouden daarmee in strijd zijn. In de eerste plaats de neiging om het wij-gevoel naar het verleden uit te breiden ('Wij waren toen in oorlog met Spanje') wat juist op verkleining van de afstand zou duiden. In de tweede plaats de neiging om gedachten en daden van voorgangers 'raar' of 'belachelijk' te vinden, wat duidt op het toepassen van hedendaagse maatstaven op het verleden: '*Typically students, particularly at a younger age, view our predecessors as morally, intellectually, and scientifically inferior and dismiss their actions as stupid or idiotic*'.²¹³ Mensen in het verleden worden doorgaans in eerste instantie beoordeeld aan de hand van maatstaven uit het heden. Daar staat tegenover dat een afstandsgevoel en het besef van het wezenlijk 'vreemde' van het verleden wél tot uitdrukking komt als men zo tot de conclusie komt dat iets 'erg raar' is.

De maatstaven van het heden komen ook naar voren bij het gebruik van de bewoordingen 'nog niet' of 'al' ('Er was toen nog geen elektriciteit, dus moest je wel kaarsen gebruiken', of: 'De Romeinen hadden al centrale verwarming'). Dat leerlingen ertoe geneigd zijn dit soort bewoordingen te gebruiken, is uit onderzoek gebleken.²¹⁴ Waarschijnlijk komen ze ook vaak (bedoeld of onbedoeld) in geschiedenislessen voor.

Andere manieren waarop de relatie tussen heden en verleden vaak leidt tot anachronismen zijn het zoeken naar bevestiging van de juistheid van huidige visies en claims, het zoeken naar bevestiging van de huidige identiteit of in het verleden op zoek gaan naar richtlijnen voor het heden.²¹⁵ Zoals eerder besproken, is volgens Oakeshott de studie van het verleden met geen ander doel dan dat verleden vanuit zichzelf te begrijpen dan ook een bijzonder moeilijke activiteit die erg vatbaar is voor een terugval '*into some other engagement*'.²¹⁶ Het is of hij bij het schrijven van deze woorden een klas met leerlingen in een geschiedenisles voor zich zag. Daarbij moet het andere soort '*engagement*'

210 Uitspraak van een gids in het themapark Archeon te Alphen aan den Rijn, opgevangen door Piet de Rooy. Mondelinge mededeling van Piet de Rooy.

211 Zoals blijkt uit talloze voorbeelden in Lowenthal (1985) en Ribbens (2002).

212 Davis, Yeager & Foster (2001).

213 Foster (2001), p. 171. Foster baseert deze uitspraak op onderzoek van Ashby, Barton, Hoge, Lee, Rosch en van zichzelf.

214 Barton (2008), p. 185.

215 Lowenthal (1985), p. 40-47.

216 Oakeshott (1983), p. 28.

waarschijnlijk niet (alleen) worden opgevat als de neiging van leerlingen om zich met andere zaken bezig te houden dan de lesstof, maar vooral als hun neiging om zaken uit een andere tijd niet te zien als gegevens die alleen gebruikt zouden moeten worden om er kennis uit op te doen van die andere tijd en begrip van wat er in die andere tijd aan de hand was. Zo'n houding - zo blijkt uit onderzoek - is niet de houding waartoe leerlingen in eerste instantie geneigd zijn.²¹⁷ Barton komt dan ook tegen de visie van Oakeshott in het geweer en meent dat geschiedenis wel degelijk moet worden gebruikt voor hedendaagse doelen, omdat anders het nut ervan niet aan leerlingen is uit te leggen.²¹⁸ Een vraag blijft hoe 'hedendaags' en 'anachronistisch' men met het geschiedenisonderwijs zou moeten omgaan.

Leerdoelen die met het bovenstaande samenhangen, kunnen zijn:

- 11 Geen zaken toeschrijven aan historische tijdvakken die daarin niet thuishoren.
- 12 Vermijden van beoordeling van situaties in het verleden met maatstaven van het heden – de constatering dat zaken 'al' of 'nog niet' het geval waren vermijden.
- 13 In het verleden niet zoeken naar argumenten ter rechtvaardiging van huidige standpunten, naar een bovenhistorische identiteit van groepen waartoe men zich rekent of naar voorschriften voor handelen in het heden.
- 14 Het verleden proberen te begrijpen en te verklaren vanuit de toenmalige omstandigheden en waardepatronen en het uitspreken van morele oordelen over het verleden vermijden.

Over deze doelen is het een en ander uit onderzoek bekend (zie hoofdstuk 3) en ze komen deels ook in gebruikelijke programma's van onderwijsdoelstellingen voor. Zo spreekt het Nederlandse eindexamenprogramma voor havo en vwo over '*rekening houden met tijd- en plaatsgebondenheid van interpretaties en oordelen afkomstig van personen uit het verleden en afkomstig van hedendaagse personen*', en '*rekening houden met de rol van waardepatronen in heden en verleden*' (eindterm 7). Als specifieke onderzoeksvragen voor de geschiedenisdidactiek resteren in elk geval nog de volgende:

Vraag 11: In hoeverre zijn leraren en leerlingen in het geschiedenisonderwijs geneigd gebruik te maken dan wel af te zien van de constatering dat iets in het verleden 'nog niet' of 'al wel' het geval was?

Vraag 12: In hoeverre gebruiken leraren en leerlingen het verleden om daarbij bepaalde claims in het heden te rechtvaardigen?

Contingentie

Tot de belangrijkste inzichten waartoe geschiedenis mensen kan brengen, behoort misschien wel het inzicht in de onvoorspelbaarheid en grilligheid van historische ontwik-

²¹⁷ Wineburg (2001), p. 89-112.

²¹⁸ Barton (2009), p. 276-280.

kelingen en de onbedoelde gevolgen van menselijk handelen. Een voorstelling van het verleden als grillig en weinig gehoorzaamend aan duidelijke historische ontwikkelingslijnen is echter waarschijnlijk ook moeilijk te leren, omdat het beeld weinig overzichtelijk en vaak tamelijk onlogisch is. Dat strijdt met een natuurlijke neiging om logica en samenhang te willen zien. Net als bij het vorige concept werd gevraagd hoe anachronistisch en hedendaags geschiedenisonderwijs zou moeten worden opgevat, kan bij dit concept de vraag worden gesteld hoeveel logica, rechtlijnigheid van ontwikkelingen en samenhang we in het geschiedbeeld moeten toelaten om er een acceptabel en leerbaar geheel van te maken, zonder de belangrijke inzichten die samenhangen met onvoorspelbaarheid van ontwikkelingen en onbedoelde gevolgen van menselijk handelen verloren te laten gaan.

Eén van de essentiële aspecten van tijdsverschil is dat men in een latere tijd meer weet dan op een eerder tijdstip: men 'kent de afloop'. Door de kennis van de afloop wordt het inzicht dat een bepaalde ontwikkeling ook heel anders had kunnen gaan, bemoeilijkt. Een leerprobleem hierbij kan zijn dat soms voor een goed begrip van een bepaalde tijd moet worden afgezien van de kennis van de afloop. Zo zou een leerling bijvoorbeeld het gedrag van Nederlanders in de zestiende eeuw moeten kunnen verklaren rekening houdend met de mogelijkheid dat de Spaanse koning zou winnen en er dus nooit een onafhankelijk Nederland zou bestaan. In de psychologie is vastgesteld dat mensen moeilijkheden ondervinden met het zich voorstellen dat een ander iets niet weet dat zij zelf wél weten; onbewust is men geneigd kennis waarover men zelf beschikt ook op de één of andere wijze bij de ander aanwezig te veronderstellen. Dit verschijnsel wordt aangeduid als '*epistemic egocentrism*'.²¹⁹ Mogelijk is iets soortgelijks ook aan de hand bij confrontatie met mensen uit het verleden. Het is moeilijk ze te beoordelen met bewust negeren van kennis over latere ontwikkelingen die zij niet konden hebben.

Leerdoelen die samenhangen met inzicht in toeval en onvoorspelbaarheid kunnen zijn:

- 15 Onderkennen dat sommige ontwikkelingen in het verleden kunnen worden gezien als een onbedoeld resultaat van menselijke handelingen, dan wel als resultaat van een samenloop van omstandigheden of van interferentie van de gevolgen van handelingen van mensen met verschillende bedoelingen.
- 16 Situaties in het verleden proberen te begrijpen en verklaren door bewust af te zien van kennis omtrent de latere ontwikkelingen.
- 17 De ontwikkeling van verleden naar heden niet schetsen als een rechte lijn die gekenmerkt wordt door vooruitgang, maar als een grillig en weinig voorspelbaar proces.
- 18 De eigen situatie, inzichten, (geloofs)voorstellingen en overtuigingen zien als resultaat van een contingente historische ontwikkeling die ook anders had kunnen verlopen; de eigen situatie, inzichten, (geloofs)voorstellingen en overtuigingen daardoor als betrekkelijk en veranderlijk zien.

²¹⁹ Royzman, Cassidy & Baron (2003).

Hiermee samenhangende onderzoeksvragen zijn:

Vraag 13: In hoeverre zijn leerlingen geneigd en in staat ontwikkelingen in het verleden te verklaren als onbedoelde gevolgen van menselijk handelen, dan wel samenlopen van omstandigheden?

Vraag 14: In hoeverre gelden de kenmerken van *epistemic egocentrism* in geval van confrontatie met mensen uit het verleden?

Vraag 15: In hoeverre zijn leerlingen geneigd een rechte en logische ontwikkelingslijn te zien van verleden naar heden?

Vraag 16: In hoeverre zijn leerlingen geneigd en in staat hun huidige situatie, inzichten, (geloofs)voorstellingen en overtuigingen te relativieren als historisch verschijnsel?

2.6 Terugblik en vooruitzicht

In dit hoofdstuk is historisch tijdsbewustzijn uitgewerkt tot een voor het geschiedenisonderwijs werkbaar concept. Begonnen werd met een filosofische verkenning rond het begrip tijd. Daarbij bleek dat tijd een minder vanzelfsprekend objectief gegeven is dan men op het eerste gezicht zou veronderstellen. Denken over tijd leidt tot hoofdbrekens die niet zo gemakkelijk kunnen worden opgelost. Misschien is dat ook een reden waarom denken over tijd niet zo gemakkelijk te leren is. Enerzijds stelt het 'objectieve' verloop van tijd grenzen aan wat wij ons als historisch tijdsbeeld kunnen en mogen voorstellen: de grenzen van de chronologie. Anderzijds is tijdsverloop buiten de beeldvorming van mensen misschien wel iets dat niet bestaat, en is tijd daarom geheel afhankelijk van menselijke voorstellingen. Als dat zo is, valt eigenlijk moeilijk in te zien waarom die menselijke voorstellingen überhaupt aan regels zouden moeten worden gebonden. Dat die regels er niettemin zijn, is een gegeven van onze cultuur, die ervan uitgaat dat iets autonooms een rol speelt bij het verloop van de tijd, buiten de beeldvorming van mensen om. Voor zover in het onderwijs sprake is van cultuuroverdracht, is het zaak de regels van de cultuur daarin aan de orde te stellen.

'Regels' voor het historische tijdsbewustzijn bleken te kunnen worden gevonden in het westerse historisch besef zoals dat in de laatste drie eeuwen gegroeid is, en in de manier waarop historici in narratieven de tijd proberen te vangen, of te enceneren. Het westerse historische besef legt de nadruk op de afstand tussen het heden en het verleden en daarmee op de afstand tussen historische perioden onderling. Tijden mogen niet anachronistisch met elkaar worden verward, terwijl anachronistische beeldvorming toch noodzakelijk is om iets over andere tijden te kunnen zeggen. Er is geen logisch doorlopende lijn van verleden naar heden, maar toch is een zekere samenhang en logica nodig om een begrijpelijk beeld van het verleden te kunnen geven. Historische denkwijzen staan nogal ver af van de wijze waarop mensen gewoonlijk met tijd omgaan. Misschien is historisch denken daarom zo'n '*unnatural act*', zoals door de

Amerikaanse geschiedenisdidacticus Wineburg wordt opgemerkt²²⁰, of zo ‘*counter-intuitive*’ als het door de Britse geschiedenisdidacticus Lee wordt voorgesteld.²²¹

Hoe lastig het ook is, mensen van alle culturen hebben voorstellingen en gedachten over tijd. De veronderstelling dat het daarbij vanzelfsprekend gaat om een in beginsel eindeloze tijdlijn van opeenvolgende jaren, is echter onjuist. Het is een ‘chronologische illusie’ om ervan uit te gaan dat mensen spontaan op die manier denken.²²² Denken over tijd zoals zich dat min of meer spontaan ontwikkelt, vertoont cyclische en lineaire patronen. De eerste hangen samen met zaken die zich steeds opnieuw in een mensenleven voordoen, de dagelijkse cyclus, de cyclus van seizoenen en jaren. Dit is het dagelijkse tijdsbewustzijn. De tweede hangen samen met het feit dat mensen van verschillende generaties met elkaar samenleven. Ouderen hebben een andere positie in de samenleving dan jongeren. Ouderen hebben andere kennis en andere herinneringen. Zo ontstaat een sociaal tijdsbewustzijn dat voortvloeit uit de herinneringen van de oudste nog levende mensen aan hun ouders en grootouders, in totaal een periode van ongeveer vijf generaties ofwel ongeveer 150 jaar. Herinneringen aan tijden die verder weg gelegen zijn, vervliegen snel. Er wordt gedacht in termen van ‘lang lang geleden’, maar hoe lang precies, is moeilijk voorstelbaar zonder een bewuste daarop gerichte studie. Zonder zo’n studie krijgt het verdere verleden mythische proporties.

Het bleek mogelijk historisch tijdsbewustzijn – naast en tegenover het dagelijkse, het sociale en het mythische tijdsbewustzijn - te definiëren met behulp van zes sleutelconcepten: chronologie, periodisering, generaties, overblijfselen, anachronisme en contingentie. Een vergelijking met andere manieren van omgaan met tijd, zoals ze onder andere voorkomen in niet-westerse culturen, maakte duidelijk dat historisch tijdsbewustzijn kan worden gesteld naast en tegenover een dagelijks tijdsbewustzijn dat cyclische kenmerken heeft en een sociaal tijdsbewustzijn dat lineair is, maar een tamelijk korte tijdspanne omvat, omdat het gebaseerd is op het samenleven van mensen van verschillende generaties. Het sociale tijdsbewustzijn hangt samen met een ‘wij-perspectief’, terwijl bij een historisch tijdsbewustzijn een ‘zij-perspectief’ ten opzichte van in het verleden levende personen wordt gebruikt. Hier zijn de tegenhangers het historische generatieconcept en het historische concept van overblijfselen uit een andere wereld. Behalve het dagelijkse en het sociale tijdsbewustzijn bestaat er misschien ook zo iets als een mythisch besef over een ongedifferentieerd ‘vroeger’, dat dan gesteld zou moeten worden tegenover het historisch onderscheiden van een lang lineair tijdsverloop met vele verschillende perioden, gekoppeld aan de begrippen anachronisme en contingentie.

Van de zes sleutelconcepten konden doelen voor het geschiedenisonderwijs worden afgeleid die er logisch mee samenhangen. Voor een deel zijn dat tamelijk voor de hand liggende doelen die door het bestaande geschiedenisonderwijs algemeen worden nagestreefd. Voor een deel zijn het ook doelen die in de geschiedenisdidactiek tot dusverre weinig of geen aandacht hebben gekregen. Daarmee worden aspecten van historisch

220 Wineburg (2001).

221 Lee (2005), p. 33.

222 De term ‘chronologische illusie’ wordt in hoofdstuk 3 nog nader toegelicht.

redeneren onder de aandacht gebracht die in het geschiedenisdidactische onderzoek nog niet uitvoerig zijn bestudeerd.

In de onderzoeksliteratuur is nogal eens geworsteld met de vraag wat historisch redeneren eigenlijk is.²²³ Bij het bedrijven van geschiedenis worden allerlei denk- en redeneerwijzen toegepast die ook bij andere vakken worden gebruikt en dus duiden op denk- en redeneervaardigheid in het algemeen: vragen stellen en hypothesen formuleren, feiten baseren op betrouwbare en kritisch onderzochte bronnen, argumenten geven voor een bepaalde interpretatie, bij het argumenteren ook tegenargumenten in de beschouwing betrekken, op een juiste wijze gebruik maken van begrippen – al deze zaken, die regelmatig in geschiedenisdidactisch onderzoek als elementen van ‘historisch redeneren’ worden betrokken, zijn in feite niets anders dan algemene redeneer- en argumenteervaardigheden. Als rekening houden met tijdsverloop kenmerkend is voor geschiedenis, ligt het voor de hand dat historisch redeneren een wijze van denken is die uitgaat van denken over historische tijd. Het stellen van een *historische* vraag, het baseren van feiten op *historische* bronnen, het geven van een *historische* interpretatie of argumentatie moet dan op de ene of andere manier samenhangen met denken over tijd. In dit hoofdstuk zijn categorieën van dat denken in kaart gebracht.

Ook zonder dat denken over tijdsverloop tot dusverre expliciet als uitgangspunt is gekozen voor geschiedenisdidactiek, is er al heel wat onderzoek verricht naar de manier waarop leerlingen leren met tijd om te gaan en in termen van historische tijd leren te redeneren, soms zonder dat dat onderzoek specifiek op tijdservaringen gericht was. In het volgende hoofdstuk worden de onderzoeksresultaten in kaart gebracht. Op die manier wordt duidelijk welk deel van de in dit hoofdstuk ontwikkelde onderzoeksagenda reeds geheel of gedeeltelijk door bestaand onderzoek wordt afgedekt en welk deel nog open ligt voor toekomstig onderzoek.

223 Bijvoorbeeld: Perfetti e.a. (1995), p. 5. Van Drie & Van Boxtel (2008), p. 103-104.